

16+

Литературайин Табасаран

ЖУРНАЛ КЬЮБ ВАЗЛИК САБАН УДУБЧИВУРУ

Поэзия

Проза

Драматургия

**Литературайин
критика**

Тарих

Чал

5 / 2022

сентябрь – октябрь

Литературин Табасаран

РЕСПУБЛИКАЙИН ЛИТЕРАТУРАЙИННА ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
ВА ЖЯМЯАБТЛУГЪДИННА ПОЛИТИКАЙИН ЖУРНАЛ

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Учредитель:

Агентство информации
и печати Республики Дагестан

Издание журнала
восстановлено с 2019 г.

5

2022

сентябрь – октябрь

Государственное
бюджетное учреждение
Республики Дагестан
«Редакция республиканских
литературных журналов
“Соколенок” и “Литературный Дагестан”»

КИУЛАР

ПОЭЗИЯ

Темирхан Шалбузов

Гъалибвалар текрар апІру вахт ву ихь.

Ширар4

Ибрагъим Шагъмарданов

«Нарин-гъала». *Поэма*9

Халкъдин мелзналан вуйи

яратмишар27

ДРАМАТУРГИЯ

Владимир Жеребцов

«Яшамиш хьидихъа». *Драма*36

ЛИТЕРАТУРАЙИН КРИТИКА

ТАРИХ

ЧИАЛ

МутІалиб Митаров

Халкъдин рюгънан хазнайик лайикълу

пай киву кас62

КЮЛИН РЕДАКТОР

М.М. Аьгьмедов

«ЛИТЕРАТУРАЙИН

ТАБАСАРАН»

журналин редактор

С. Къасумова

РЕДАКЦИЯЙИН

КОЛЛЕГИЯ

Аь. Аьбдурягьманов

Аь. Аьшурбеков

Э. Аьшурбегова

Ш. Дашдемиров

Ш. Жамалиева

С. Кюребегова

Аь. Къурбанов

М. Къурбанов

Ю.Мургузалиев

Г. Уьмарова

Ш.Шагьмарданов

Гюлягьмад Маллялиев

Халгъарин Мурадяли. Шаир,

хюрчабан, уста(д)..... 84

Мягьяммед Гъясанов

Лезги-табасаран чӀаларин дестейикан

фикрар 95

ТЕЛЕФОНДИН НУМРИЙИР:

Кюлин редактор: 67-16-31.

Редактор: 8 (963-375-19-45),

e-mail: sefijatkasimova@mail.ru

Бухгалтерия: 67-18-75

Регистрационный номер:

ПИ №ТУ 05-00444 от 10.04.2022 г.

выдан Управлением Роскомнадзора по Республике Дагестан.

Типография: ООО «Издательство «Феникс-пресс»

Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала, пр. Петра I, 61

ЛИТЕРАТУРАЙИН ТАБАСАРАН №5 2022 г.

На табасаранском языке

Печать офсетная.

Бумага офсетная. Формат 70 x 108 1/16.

Усл. печ. л. 8,75. Физ. печ. л. 6,25. Уч. изд. л. 8,7.

Выход в свет 05.10.2022 г. Тираж 327 экз.

Заказ № 1295. Цена свободная.

Редакция и издатель: Государственное бюджетное учреждение Республики Дагестан «Редакция республиканских литературных журналов “Соколёнок” и “Литературный Дагестан”».

Адрес редакции и издателя: 367000, РД, г. Махачкала, ул. Даниялова, д. 55.

Электронный адрес редакции:

litdag@mail.ru

Подписной индекс: на год – 51320, на полугодие – ПМ959.

Поэзия

САЛАМАТ ДАР ЗАТ МУ ДЮН'Я

Магъа жигъил баяр, жылар
Гъахури а хъана дявдиз.
Наан ашра Аллагъ кюмек
Ишири учвуз варидариз!

Йигъ-йишив дарди ккилигура,
Дурар гъайиз абйир-бабар.
Даахну зат нивккъан адар,
Рубзури нивгъ мархъси уллан.

Къяляхъра сагъ-саламатди
Хъуркъричву вари сатлуди,
Учвуз ккилигури айи
Абйир-бабар рази ишири!

Дявдиъ душмнар вари сабси
Тпанкъ апинай дурар вари.
Гъалибвалин гъунар хъади
Гъачай къяляхъ ихъ Ватандиз!

Шихмягъмад ГЪЯМИДОВ

Темирхан ШАЛБУЗОВ

ДАГЪУСТАН

Гужли шула йигълан-йигъаз
Зур санайиъ яв, Дагъустан.
Совхозар гъурмиш гъахъунхъуз,
Колхозар гъалин, Дагъустан.

Хуб зур девлет хъавухъ гъамус
ГатIабхъ гъутIу аьдат гъамус.
Зегъметкешар сатIи гъаIва.
Девранар хъаь, жан Дагъустан.

Дург апІин ву синиф душман,
Адаъ гьулар-хуларіан.
Мирас, варис, халу макІан,
Майил-тереф уьбх, Дагьустан.

Коммунист билиг гьадабгьуз.
Регьбрин му васият вувуз.
Коммунийир дюзмиш апІуз,
Дагьлар ккабалг яв, Дагьустан!

МЕЖДУНАРОДНЫЙ ЖИГЬИЛАРИН ЙИГЬ

Зегьметчйирин саф баярна саф шубар,
Гьи ихь йигь ву, уч йихьай, эй жигьилар!
Миллетвалин тафавут зат айиб дар,
Душманвал дип, думу ухьуз герек дар.

Лизи, кІару, гьатху, гьумрал зегьметчи,
Вари саб ву, саб чвйир ву, гьелбетки.
Авар, урус, лезги, жугьуд, эрмени,
Зегьметчйирин баяр вудахьа вари.

Ихь ватан ву ахью Советарин Союз!
Гьязур вухьа думу мюгькамди уьбхюз.
Буржйир кІуруш, дюн'яйиан терг апІуз,
Хьюгьрухьа гьич сар душманра гьидритуз.

1-ПИ МАЙДИЗ

Сад кІуру май, ухьуз гьиву шадвалар,
Зегьметчйирин шиърар кІуру вахт ву ихь.
«Гья-гья» дапІну, гьар терефнаъ шадвалар,
Гьалибвалар текрар апІру вахт ву ихь.

Ухьухь уж'вал, ухьухь шадвал убхьури,
Мяишат ихь йигьлан йигьаз за шула.
Ихь завалар гьич аьх апІуз даршули,
Дерднаан ихь душмнар гизаф ургура.

Жара уьлкйир, фягьльйир аьзиятнакк кка,
Дурарин кьял'ин агьйир ал гьамусра.
Душвариъра зегьметчйири варди гьи,
Дестйир йитІну, вари йишвар ацІну а.

Капиталист паччагьлугьар саб духьну,
Чпин яракь силбаригьра дибисну,
Ухьуз кьаршу дяви аплуз гьудужвну,
Гьар жюре гьилйирна аьмлар аплура.

Дурархьан гучI, кьяляхь зигуб адар ихь,
Вари пролетарар СССР-ин дустар ву.
Ихь гуж, ифи – сабкьан гьайиф дарапди,
Уьлке уьбхюз ухьу гьарган гьязур ву...

Вари хаинвалар сабди терг дапну,
Ватан бадали женгнаь хьуб лазим ву.
Марци ляхин гизаф аплуз ккунидар,
Клул'ан клулиз план тамам аплурхья!

Фукьан ужуди мяишат гьубхиш хьу,
Синиф душмнариз накьв сарун гьязур ву.
Гьамус гьафи гьюрматлу вуй майдира
Гьарсаб ляхин за аплуб ккун аплура.

МАРЧЧЛИХЪАН

Гьюнихь юрт хья, хилиь – чамах,
Клул'инна яв хьамал пIапIах,
Кьюб-шубуб ху хьади гьвалахь,
Бахтавар йигь, марччлихьан, яв.

ЮкIв ачухь шул, беден яв сагь,
Чру майдан, дамагьсан чагь,
Хьади лицу, хья гьаб-гьажагь,
Бахтавар йигь, марччлихьан, яв.

Марччар, цIигьар – мураp вари,
Чагьди чру укI иплури,
ВартIан ужуб жинс аплури,
Меринос якь, марччлихьан, яв.

Ахьью хьибган гализ гьярва,
Мани хьибган сивуз гьюрва,
Чюллериь баяд йивурва,
Бахтавар йигь, марччлихьан, яв.

Уву инсан гъисаб дарши,
Кулакарин зулмикк гъаши,
Читин йигъар кІваин алди,
Шад йигъар хъаъ, марччлихъан, яв.

Ужудар сиварна галар,
Совет власть – вари явдар,
Малдарвалин колхоздиъ а,
Марци девлет, марччлихъан, яв

ГЪЯМЗАТ ЦІАДАСАЙИЗ

Лигай, жигъилар,
Цигалди лигай
Цару улариз
Цухи мужрийиз,

Ягъал унтІ али,
Япунжи хъайи,
Ачухъ мухриин
Орденар али,

Мургарин насул,
Ашкъварин асул
Му ихъ ЦІадаса
Аъзиз Гъямзатдиз!

Ху дапІну бабкан
Дуфнайи Гъямзат!
Ватандиз сафа
Туврайи Гъямзат!

Кюгъневалариз
Ца гъиву Гъямзат,
Цийи дюн'яйиз
Нур туву Гъямзат!

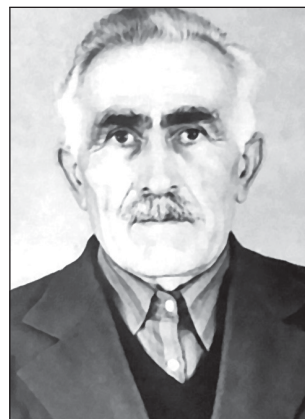
УгцІур йисаъди
Жигъил духънайи
Дагълу юрдарин
Девран ву Гъямзат.

Зегъметчйирин ад –
СтІал Сулейман
Советарин шад –
Рабгру жакъв Гъямзат!

Ихъ диривалин
Му мани ригъдин
Девлет ву Ленин –
Сталин, Гъямзат!

Ярхи уъмрари,
КІван мурадари
АпІри учв кюкю
Хъанара, Гъямзат!

Ибрагъим ШАГЪМАРДАНОВ

НАРИН-ГЪАЛА

1. ВАХТНАН ЭВЛЕД

**Жалгъан дагъдин тепейин,
Байси бабан къамкъариин,
Дубсна Нарин-гъала адлу
Хъадан мани ригъдикк шадлу.**

**Жалгъан дагъ ву такабурлу,
Гъамцир гюрчег велед хъайи.
Думу къадарсуз ву бахтлу,
Гъамцир адлу эвлед хъайи.**

**Каспи гъюлра шад ву дидин,
Сяргъятсуз ву шадвал дидин:
Гужалди ву аьлхъбан лепйир –
Гъалихъна ерхъура гъягъйир.**

**Зил мяълийирра жакъварин
Гюзелвалкан ву гъалайин.
Фуж гъайран гъапундар диди!
Фуж сюгъриъ таундар диди!**

**Гъала дар му – саб уьмарат.
Жиларин зин бажагъат
Алшул гъамциб гъала сарун,
Бютюн дюнъайиз вуй машгъур.
Нарин-гъали, дагъдик дубснун,
Балгура Дербентдин абур.**

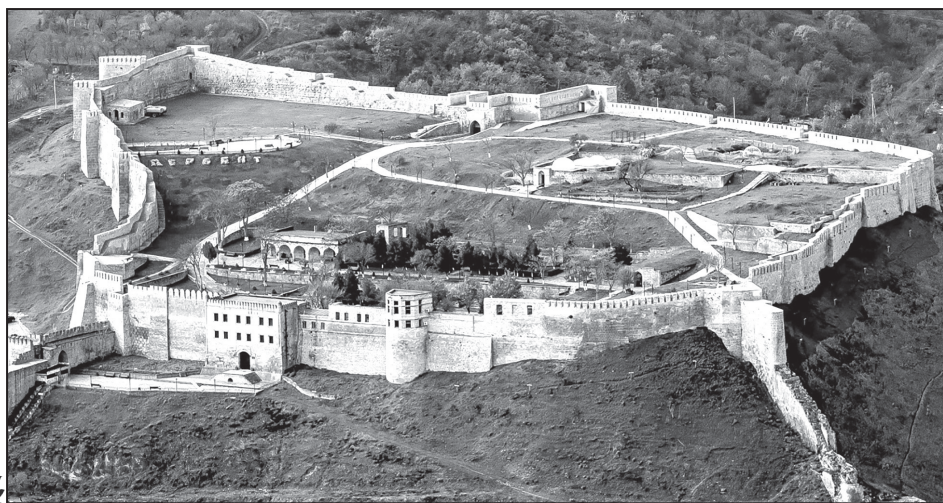
Швнурна сар шаири, дидин
Ашукъ духъну гъяйбатниин,
Бахш гъаІну шиърар, поэмйир,
Хъа ашкъвари – хуш мяълийир.

Хъа китабар кІуруш дидкан
ДидикІну адарин фукъан.
Гъира сикин дар тарихчйир
Ва гъамсана сиягъятчйир,
Ахтармиш апІбакан дидин
Адлу рякъ, тарихнан дерин.

Хъа дидиз фукъан туристар
Гъахъундаринхъа хуш хялар.
Магъа гъира барйириин
Ва яркъу гъяятдиъ дидин
Лицура халкъ, духъну мюгътал,
Гъала гъябкъган, дибисну чІал.

ГъацІар гъюра умбраниъди,
За духънай гъалин тарихназ.
Сасдар автобусариъди
Магъа хъуркъра шагърин къялаз.

Саб фила-вуш, гъызгъин вахтна,
Эскрар алди гъахъи барйир,
Къабул апІуз лап шад духъна
Жигъил гюрчег дишагълийир.

Улихъди тюфенг-тупарин
Вакъи сес ебхъуйиш дидлан,
Хъа гъи экскурсоводарин
Умун сес гъюра гъалилан.

Дурари Нарин-гъалайин
Уъмрикан апѹра сюгъбат.
Хъа аьхюб ву уьмур дидин,
Хъа фициб гъабхъдарин къисмат...

Магъа экскурсовод шуру,
Гъумрал йиккун, улар цѹару
(Каспи гъюлин сирин шавгъри
Ришвури а бурма чѹвалар),
Чан гъюдрансиб сесниинди
Сюгъриъ тѹаъна вардин улар.

Дугъу, чан назук тѹубинди
Улупну лизи мармардаш
(Дид'ин гъизил гъярфар'инди
Дибикѹну а гъалайин яш),
Гъялак'вал ктарди сеснак зат,
Давам гъапѹ чан ихтилат:

«...Гъаму адатѹнай бикѹбари
Айиганси улупури,
Вахтнан уьмарат – гъала му
Йирхъубпи аьсриъ дивуб ву.

Амма тахминануб ву вахт,
Дюзди дапѹну адар тѹйин.
Гъира аьлимарин ариъ
Учѹру гъюжатар дар сикин.

Гъала дивур гъаму аднан
Шагъ ву, кѹра, Ану-Ширван.
Гъадму деврин Ирандин шагъ.
Мелзнииин чан алди аллагъ,
Тѹараш гъапѹр гизаф халкъар,
Талаф гъапѹр шагърар-гъулар.

Шагъди, саки вари Кавказ
Гур'инди мютѹюгъ дапѹну чаз,

Кафарийин халкъарихъан
Ва дурарин гьожмарихъан
«Чан мулкар» уърхбан бадали,
Гъаму гъала дивру ягъли.

Гъаму йишвра, кубкІси чан ул,
Шулу дугъаз гизаф къабул:
Арайиъ дагъдинна гъюлин
Ккуру зултІан адар жилин,
Рякъярра ариш-веришдин
Гъягъюрай Западдиз гъамлин...»

Жигъил экскурсовод шуран
Сес улдубчІвурай мухрилан
Гагъ яваш, гагъ гъизмиш шули,
Лепйирси гъюлиин али.

Нарин-гъалайин гъяйбатну
Узу марцци сюгъриъ тІаъну.
Фу ву цаларин яркъувал,
Цалин гъванарин ахъювал!
Ягъалвал фу ву барйирин -
КІуллан алдабхъуру бачукІ!
Гюллийри дуркнай гъванарин
Арйиригъян гъюдубчІвна укІ...

Яраб чпин уъмриъ барйириз
Гъяркъну вуйкІан фукъан ляхнар;
Яраб чпин уъмриъ дурариз
ДеерхънайкІан фукъан гафар;
Инсанарин гъарйир, цІузар,
Инсафсуз дявдин цІин мелзар,
ЮкІв дабтІру чІвужвар гюллийрин
Ва вакъи сесер гапрарин...

Пагъ, чІалниина инсандин
Дуфну, эгер гъулхнийш дурар,
Ухъган аьсрари дапІнай жин,
Ашкар шуйкІан фукъан ляхнар...

Амма гъаммишанси гъира
Ккебехъну дийигъна гъванар,
ЧІал дурариз марцци гъархна,
Гъвандиз дюнмиш духъна гафар.

2. ГЪАЛА ДИВРА...

Магъа дагъдин ягъал мухур,
Гъюдюбхнайи дерин чухур.
Дидин дивра гъалин цалар,
Цалариин бебюр гъванар.

Мушвин сад-швнуд агъзур касди
Ляхин апѹра кѹл исди.
Фуж лукѹ вѹ, хъа фужсан есир,
Шил'ин ккурт ал, фуж вѹ гъяцѹлир.

Хъа ахъю пай халкъ вѹ дагълу,
Амрихъ дѹфнай душмнин гъанлу:
Фуж вѹ Эрменистандиан,
Хъа Гуржистандиан фуж вѹ,
Фуж вѹ Азербажандиан,
Дагъустандиан гизаф вѹ.

Зигбу иран шагъдин бигар,
Инсанар духънай лап зигар.
Я йишв, я йигъ дарди сикин,
Апѹри а гъагъи ляхин.

Сикин дар араба, мярхяр,
Зигури бул гъванна хяхял.
Ягъал шула мюгъкам барйир.
Гизаф шула халкъдин балйир.

Я эрг'вал йивру вахт адар,
Я сабанкъа фун абѹрадар,
Я адар шид убхъру мюгълет.
Мушваѹ анжагъ саб а – зегъмет.

Ляхин вѹ гургутум айиб.
Хъадан ригъдикк убхъурайиб
Хапѹа дар – вѹ ляхин гъагъи,
Саб ляхин вѹ шагъдин ягъи.

Саб вѹ мушваѹ агъли, жигъил.
Саб вѹ мушваѹ жилир, хпир.
Гъайгъу адар, хъташра хил,
Гъайгъу адар, кашра биѹлир.

Мушваъ уьмуртІан инсандин,
БицІи гъван багъа ву цалин.
Шагъдиз инсан гъич фукІа дар,
Инсан дарчІи сад йигъ шулдар:
Я йикІуру, ккахъну гъвандикк,
Я, цаллан ахъну, йикІуру;
Я уьзрари ккуржру ругдикк,
Ясан жазайи чІаркІуру.

Марцци ипни духъна гъяйвнар,
Дагъларси утІурсна мандвар.
Гамшар кІуруш, зат гъял алдар:
Лик алдабгъну, гъягъюрадар;
Йицар душна къувватнаан,
Дибрихъри мурцІ чру укІан.

Шагъдин буйругъ апІуз тамам,
Алаъну а вари аьлам.
Зигбу иран шагъдин бигар,
Вари духънайи лап зигар.

Нукрар а гъаравлиъ ляхнин,
Хлиъ гъирмажар ади лиъдин.
Аькси удучІву кас шагъдиз,

1116. Дербентъ. Цитадель съ сѣв.-вост. стороны и окно Петра Великаго надъ башней. 39.

Дишла зигури а дариз.
Нагагъ шаклу саб гаф гъабхьиш,
Шагъдин нукри аПур бугъмиш.

ГъацIар гъюри, гъацIар гъяра,
Къувватсуз духъну, уьргъюра.
Дубхнай гакIвлин жалниинди
Саб гъван хура йицIур касди.
МетртIан гизаф ву ярхишин,
Гъациб – яркъушин, ацIушин.

Ляхникан сикин дар табшвар,
Саб ву дурариз йигъ-йишвар.
Затра эрг'вал адар харшвлиз -
Фукъан батIур тувру цализ.
Уьргъюри ахю къаябар,
Гъарз'ин илчIихна бакълукъар...

Гъарсар духъна лап къувватсуз,
Анжагъ мюгълет адар дусуз.
Деерцна ва дуркъна вари -
Рякъюра халис сирнарси,
Ву дурарикан имбудар
Ригъди дургнай лиъна кIурбар.
Улар жин духъна хъалхъмарий,
Хъа ичIар ахъна гарцIларий.

Хъа эгер сар хабарсузди,
Лик гъвандихъ хъабхъну, аьгъдарди,
Гъахьиш жилиз сацIибкъан ис,
Гъавий сес дапIну учIру, пис,
Ляхниан духънайи гъаллаж
Йирфарилан кубкIру гъирмаж.
Зигбу иран шагъдин бигар,
Вари халкъ духъна лап зигар.

3. УЪМРИН МЯЪЛИ

Гъямила дишагълийира
Цалинна батIур гъабхура.
Гъарсаб йицIуб-цIухъуб ликрихъ
Думу хъахъра ацIу цалихъ.
Гъагъиди гъягъюра ликар,

Алдахъура гъагъи ухътар.
Гъяркъган думу, гъюру къагъур,
Хъа мушваъ айиб ву саб зур.

Гъалин яркъу ягъли цаллан,
Гъирмаж илтѳибкѳури хиллан,
Вягъшиси, ккибкѳнайи хюрчаз,
Сар нукар лигура дугъаз.

Дишагъли, къар дивси цаллан,
Алдакуру жаландиин.
Дугъан утѳубччву учѳру чѳигъ,
Чѳигъан гукѳни шулу йигъ, ригъ,
Амма гъич сар касра дугъаз
Багахъ шуладар кюемкназ.
Му учѳру чѳигъ кубкѳлу халкъар,
Гъузру, мухриъ ахъну кѳулар.
Сабансан текрар шулу чѳигъ -
Вардиз кѳару шул сабпну йигъ.

Уларккан дилигну нукриз,
Кабѳѳнай харшвал йивну гъвандиз,
Алдатну хилар шалврилан,
Уста улдучѳуру цаллан:
Саб тягъярнан лизи мужри
Балгурайи машназ ипни;
Чѳикъри духъна лизи силбар,
Хъалхъмиъ ахъна кѳару улар –
Гъарзун хъаркканси лигура,
Дурариъ ажугъ убхъура.

Гинбин ккуртдин йирфар дугъан
Дячѳяргънайи мушвлан-тушвлан.
Дубгнайи лиъ хъадан ригъди,
Тумажси рябкъюй кѳаруди.
Му къаби кас, вушра ипнир,
Дагъдин къунси вуйи дирир.

Дагълу, ушвт хъапѳру вахт хъайиз,
Багагъ шулу дишагълийиз.
Явашди за дапѳну, думу
Духну, цаликкнаси дитру.

Ва гъаму арайиъ дугъан
Гъирмаж кубкІру йирфарилан.
Юкъ'ан за духъну, хъял кади,
Нукрин хил бисуру тяди.
Хъизигуру зарбди тинси.
Ва гъаму арайиъ сабси
Чигъар утІурччу нукриан
Ва гъямила дишагълий'ан.
Ва ули цапп апІру ариъ
Бицирин сес абхъру гъавиъ.

КубкІубси бицирин хабар,
ИлтІишуру дишла хупар.
Нукрарра уч шулу дишла.
Вари хупар дапІну ярхла,
Къаби уста гъитру улихъ,
Гъитру зур гъирмажин мухрихъ.

Ишурайи сес бицирин
Ебхъура мяълиси уъмрин.
Мяълиси уъмрин аквнакан,
Шадваликан ва бахтнакан;
Нянатси, туврайи душмниз,
Туврайи душмандин зулмиз;
Дихси, халкъ апІурай сатІи,
Чигъси, гъапІу азадвали.

Бицирин чигъну вардин кІваъ
Кабхъру аку умуднан ригъ.
Бицирин сесну душмнин кІваъ
Ипру гъалаб, гъарай ва чигъ.

Гъаргъар кабхъну ашра нивгъар,
Аълхъюрайи дадин улар.
Бицир гъидиржну канчІлигъян,
Ярхлаз гъягъюру халкъдигъян.

Ягъал шула гъалин барйир,
Гизаф духъна халкъдин балйир.
Зигбу иран шагъдин бигар,
Вари халкъар духъна зигар.

4. ТИЛИСИМДИН ТІУЛ ВА КАР ГЪВАН

Гъяркъкъан гъалин аџу цалар,
Цаларџ ай ахю гъванар,
Дийигъурза мюгътал духъну,
Гъарган тяжуб фикрик кахъну:
Гъаму гъалџир дивуб якъин
ВуйкІана инсандин ляхин?
Даршсана саб жара къувват
ГъабхънийкІан му ляхниз къисмат?..

Ва гъарган шулу џиз кІваин
Саб къиса уъмриан гъалин.
КучІал, гъакъ вуш – шулдарзхъан пуз,
Я шулира дарзхъан хъугъуз.
Хъа гъяркъыган барџир гъаму,
Хъутругъдира фици гъузру...
Кидибтарза, ккундуш увуз,
УхдитІан гъеобхъуб вузуз.

Жалгъан дагъдин тепейиин,
Ахю Нарин-гъалайиин,
Худнаџ айган дивбан ляхнар;
Инсандин ягълишназ цалар
За духънайган; ригъди хъадан
КІулин кІукІуш убгурайган;
Вари халкъ духънайган зигар,
Зигбу иран шагъдин бигар;
Гъаз гъафир вуш, дуфнаш шилхъан,
Гъафнушра аџгъдарди наънан,
Я аџгъдарди гъафнуш фила,
Сар кас адахъну, кІур, мина.

Аьсир ву, кІуй, дугъан яшар.
Амма дидихъ хъугъуз шулдар,
Гъябкъыган дугъан жанлувал,
Гъар гъяракатнан диривал,
Гъяркъыган дугъан жанлу улар,
Зиин али гъалин улчІвмар.
Ўифси лизи мужри гъалин
Дабхъна, кІуй, дугъан мухриин,
Дугъан кІулџин али чалма
МужритІан лизиб вуй хъана.

Саб шейъ хъай дугъахъ аъжайиб,
КІуз шулдар, фу вуш хлиъ айиб:
Я гъяса дубхъну, гъяса дар,
Ясана маргъ дубхъну, маргъ дар,
Я тІул ву кІуз шулдар дидиз –
АцІувал гъич хас дар тІулиз.
Хъа накъишар кІуруш дидин
Айи адатІну гъизилин:
Гъяркъган, улин акв гъабхрусдар,
Гъарсар кас сюгъриъ тІаърусдар.
Дугъ'ин ярхи валжагъра ал,
Ликариин – гюрчег мясарар.

Улхуз кқунир дайи гизаф,
Хъа гъизил'ан вуй гъапи гаф.
Шубуд йигъ гъабхъну, кІур, дугъан
Ул илбицури гъалайлан,
Лигури зегъметкеш халкъдиз;
Инсанарин гъагъи ляхниз;
Йигъ-йишвди зигури бигар,
Духъну айи марцци зигар,
Диврайи гъалайин барйир,
КІул'ин алди вари балйир;
Зулмариз ирандин шагъдин,
ЛукІ вуза, кІури, аллагъдин,
Инсандин ифи убхъурай,
Дагълу халкъдин уъмур убкърай;
Гъич инсаф аъгъдру нукрариз,
ЖаллатІариз – зулумкрариз...

Гъяркъган гъаму вари ляхнар,
Халкъди аъх апІурай зулмар,
Цалар гъяркъган, шулай ягъли,
ГъябтІри инсанарин ифи,
Алдахъуру ухътар дугълан,
КІваз ищру апІуру дугъан.

Ва жвуми йишван, халкъ вари,
Аъхирки эрг'вал йивури,
КІару кум хъади маргъарин
Ургури айи машкъларин
Зяиф аквнакк дуснайиган,
Думу алачугъарихъан

ГьудучІвну, за шулу дагъдиз,
Багахъ шулу диврай гъализ.
Явашдиси тІубччури кІул,
Гъалайилан илбицу ул.

Гъамци гъузру му саб герен.
Хъасин тувру дугъу темен
Чан хлиъ айи уьмаратдиз:
Я маргъ дубхъну, маргъ дарубдиз,
Я гъяса дарубдиз, я тІул.
Хъасин, за апІури чан кІул,
Гъаму уснагъи уьмарат,
Явашди, гъялак дарди зат,
Кучру жилик шубуб ражну
Ва мучІу завариз запІру.
Хъасин завуз ккибицну маш,
КІуру сесниинди яваш:

«Эй, дагълар, гирами дагълар!
Яв веледар духъна зигар,
Ирандин шагъ духъну бала,
Шагъдиз диври Нарин-гъала.

Дурарин швнуд йис ву гъамус,
Шагъдин, дудубгнайи намус,
Зур зиллетнан духъну лукІар,
Марцци дургну кІару ликІар.

Гъамусдиз дийихна швнур,
Хъа швнурсан хъана йихур,
Дивну ккудубкІайиз гъала,
Халкъдин алабхънай бала.

Эй дагълар, аш учвуз инсаф,
Яв веледар ккундуш гизаф,
Эгер язухъ аш дурарин,
Дурарин мюгъкам жанарин,
Кюмек апІинай, дарди къан,
Марцци ктабгъайиз халкъдин жан.

Му дариз йиз сарин тІалаб,
Му зулмикк зигурай аьзаб
Яв веледарин тІалаб ву,

Йиз гъардшар-чйирин миннат ву.
Кюмек тувай дивуз гъала,
Ухди ккудубкІуз му бала.

Эгер шулуш учвхъан, ахъли
Цалар дивай гъалин вари.
Ачвуз фукъан ккуншра гъванар,
Хъа ругдин сан-гъисаб адар.
Хъа сес кІуруш ичв нирарин
Гужлибсиб сес ву Каспийин.
Миннат ибшричвуз, эй дагълар!
Мерд дагълар! Гирами дагълар!
Веледар апІинай азад,
Гъит сефил юкІвар ишри шад!..»

Дугъу ккудукІайиз гафар,
Лап зарбди гъараху дагълар,
Хиял апІин, шула парчйир,
Шула марцци жвилли тикйир.

Ва гъаму арайиь дугъан
Хлиь айи уьмаратнаан
Шубуб цІайлапан утІурччву
Ва саб дупну жил гъутІубччву.
Аку дапІну завар-жилар,
Дагълариз гъитІирху дурар.
Хъа дюн'яйиь абхъру сес-гъугъ,
Жилиин дабхъру дифси бугъ.
Ва саб герендилан гъванар,
Лап къарнийирси, хъипну цІар,
Дагълариан хъюгъру тІирхуз
Ва гъалин цалар'ин дурсуз.

Хъа къабижви тепейилан
Лигурайи шадди кІваан.
Дугъаз жил'ин учвтІан бахтлу
Кас айиси дайи сарун.

Гъамци: гъавиь сес-гъугъ абхъну,
Жилик пчІу гукІнишин кабхъну,
ЦІар хъипну, тІирхури гъванар,
За шули гъалайин цалар,
Шулу тамам шубуб сяаьт.

Къабирин кІваз шула рягъят:
«Магъа саб жар цалтІан имдар,
Къаб сажин гъванартІан ккимдар.
Завуъ айидар гъахъиган,
Ккимид шулдар хъуб сажинтІан.» –
Дугъу гъамциб фикир дапІну,
Дагълариз илтІикІну, гъапну:

«Эй йиз гирами мерд дагълар!
Ичв гъюрматназ къимат адар!
Чухсагъул къадарсуз учвуз,
Кюмек туву гъала дивуз.

Ичв гъюрмат яв веледари
Уъбхиди гъаммишан зади.
Чухсагъул вуйиз лап кІваан,
Гъам узхъанси, ихъ халкъдихъан.

Гъарган буржлу вуча учвуз,
Учвухъ жан гъайиф гъюрдарчуз.
Саки ккудукІунчва цалар,
Илимбуб ву анжагъ саб жар.
Гъахъиган саб юкъуб сажин,
КкудукІуру цалар гъалин.
Хъанара чухсагъул учвуз,
Кюмек гъапІу гъала дивуз;
Дивну Нарин-гъалин барйир,
Терг гъапІу халкъарин балйир».

Къабижвуву гъамци дупну,
Чан мухризди кІул ис дапІну,
Икрам апІуру дагълариз.
Хъасин, явашдиси жилиз
ТІилисимдин тІул ис дапІну,
Шубуб ражну жилик кучру.

Марцци сикин шулу сес-гъугъ,
Марцци дубгру жилилан бугъ.
Гъюлилан за гъабхъи вазлин
Нурарикк цалари гъалин
Нур туврайи гъизил-варакъ.
Ляхникан, мушвІин гъабхъи накъ,
Гъич саб шилра рябкъюрадар.

АцІу ягъал гъалин цалар
Лизи лепйиригъ жикІура.
Хъа лепйири мяъли кІура
Гюрчег'валикан гъалайин
Ва гъунарнакан дагъларин.

Бирдан дагъ цІиб гукІни шулу,
Дагъдихъан тяжуб сес гъюру.
Мюгъталди лигуру къабир,
КІваъра абхъру гъагъи фикир.

Ва дугъаз гъаму арайиъ:
«Гъюрматлу кас! Гъюра саб чан
ГафтІан аьгъдру саб ахю гъван,
Хъпебехъди гафнахъра йиз,
Ибкъан дириври йиз амриз.
Гъапиган: ккудукІну цалар,
Гъван сарун лазимди имдар, -
Дяаьлхъну йиз гафариин,
Гъюра. Зарар хъуб ву мумкин».

«Чухсагъул, йиз дагълар, учвуз...» -
Пайизра, дугъаз рябкъюр буз
Гъван Къиларин чюлин зиин:
«Зарар шулу гъализ якъин», -
Ва тІилисимдин тІул тяди
Жилик кучру дугъу зарбди:

«Эй, дагъларин гъван къудратлу,
Жил тІубччвур яв къувватну.
Багъишламиш апІин, учуз
Йишв алдар ву цал'ин дивуз.
Уву му йиз гафнахъ хъебехъ:
Гъарабх баб дагъдихъна къяляхъ».

Аьлхъюру гъван зарбди завъан:
«Ерхъура му гафар шилкан?
Йишв гъабхъи гъамкъан гъванариз,
Шулдаринхъа йишв саб гъвандиз!
Дурариз гъалайин цалиъ
Ккуниган, хъа узуз дагъдиъ
Ккундийинхъа дабхъну гъаци?
Дюз рябкъюрадарзуз мици».

«Яв вахтра гъюр, балгру гъалйир,
Ацѹ цалар, барйир, гъапйир...»

«Ваъ, ваъ! Дицдар гафар узуз
Думукъан хуш шуладарзуз», –
Гъвандин зарб шулдар зат яваш.
Къаби касдин чѹбхуру маш:
«Миннат ибшри, гъван! Хъугъ, увуз
Цал'ин йишв илимдар дивуз.
Миннат ибшри, гъарабх къяляхъ.
Миннат ибшри, узухъ хъебехъ.»

Амма къаби касдин миннат
Буз гъванди ибак гъапѹдар зат.
Хъа артухъ гъапѹ диди зарб.
Къаби касдик кабхъру гъалаб.

Ва силбари дапѹну жакъракъ:
«Эй, гъван, аьлхъюрвин вари халкъ!
Кур вува дарш, ади улар,
Кар вува дарш, алди ибар?
Эгер ужуб гаф аьгъдарш вуз,
Яв дарман аьгъязуз узуз.
Хъебехъ: гъит яв надинж»валар,
Тибх къяляхъ, мабхъан кур ва кар».

Анжагъ яваш шулдар гъван буз –
Гъалайинна дубхъна уз.
Эгер гъалик кубкѹиш думу,
Саб пат гъадабхъуб мумкин ву.

Хъял гъизмиш шулу къабирин,
Ва тѹл запѹру тѹлисимдин
Гъаму буз гъвандин гъаншарназ:
«Кар гъабхъунва ужуб гафназ», –
Кубкѹру гъвандик саб цѹайлапан.
Саб дупну яваш шулу гъван;
Сес бисуру дидин марци,
Рангра шулу дидин дарци:
Я кѹаруб дубхъну, дар кѹаруб,
Я ругъуб дубхъну, дар ругъуб.
Гъавайиъ папулси уьбхру
Ва явашди чюлиъ дабхъру.

Гъира багахь Дербент шагърин,
Къиблайиъ, чолиъ Къиларин,
Файдасузди дабхъну ами,
Вари халкъди «Кар гъван» кІури.

Гъамциб ву къиса гъаликан.
Гъякъ вуш, кучІал – пуз шулдарзхъан.
Узхъанра хъугъуз шуладар,
Хътругъдира гъузуз шулдар,
Гъяркъиگان цалар гъалайин.
Фици тикмиш дапІнадарин!

Увура, урхурай юлдаш,
Ккундуш, хъугъ, мухъугъан, ккундарш.
Ихъ ихтияр вухъуз багъа.
Хъа къиса гъамциб ву магъа.

5. ЙИЗ ДЕРБЕНТ

Уч духънайкъан халкъар вари
Мюгътал дапІна Нарин-гъали.
Амма узу дидин цаллан,
Дагъдин люкъси, ягъал гъарзлан,
Лигураза йиз кІван аьшкъназ -
Йиз Дербентдин хуш гъяйбатназ.

Саб фила-вуш Нарин-гъалин
Гъюлиз гъачІаккнай къюб хили -
Къюб баруйи, тІаъну къялаъ,
Кюрпе байси, бабан хабаъ,
Гъабхънуш йиз гирами Дербент,
Му азад уъмрин дубхъну бенд,
УлтІубчвна думу ухдитІан
АцІу ягъал барйирилан.

Гъи йиз Дербент гъябкъю инсан,
Шаксуз, шулу дид'ин гъяйран.
Арайиъ дагъдинна гъюлин
ГъатІабцна шадвалси уъмрин.

Шагърин Къибла ва Кафари
Дабалгна тІумтІин багълари.

Фу шулдар дидин ругдин? -
Ккундуш – дюгю, ккундуш – дяхин...
Вична жихир, нарна инжир...
Хъа Дербентдин бистнин мейвйир
Машгъур ву гъи гъарсаб пипинаъ:
Гъарсаб шагъриъ, гъарсаб хулаъ.

Йиз адлу Дербент, лиг, магъа
Яркъуси, ягъалра шула.
Ягъал ву хулар саб-швнубан
Нарин-гъалайин цалартан.

Мюгъкамвалра ву мюгъкамуб!
Дар лазим сабдихъра тевуб.
Хъа гюрчег'вал фу ву шагърин,
Гюрчег'валихъ дидин халкъдин.

Ву дуствалин халис макан.
Мушваъ лезги, табасаран,
Урус, азербажан, дарги,
Тат, лак, украин, эрмени -
Вари гъардшарси ву лап шад,
Ватан хъайи гъамциб абад.
Гъи вардин мяъли ву дидкан,
Дидин гюрчег гъайбатнакан.

ХАЛКЪДИН МЕЛЗНАЛАН ВУЙИ ЯРАТМИШАР

Уч гъапур Сураят ГЪЯЖИКЕРИМОВА

(Тюрягъ гъул)

Баку шагъриз уву душну,
Гъабхи харин ккуртт ккундариз.
Ккуни ярин гъвалахъ дусну,
Гъахаргишра, шид ккундариз.

Ликар даргъну йикГуразу,
Бюкме али валжагъ ккуний.
Къабирикан жигъил духъну,
Къакъуч али жигъил ккуний.

Хиликк ккайи фанис лампин
Лива уву уннугъариз.
Увуз узу къисмат гъахъиш,
Хъа лигрийва гъуллугъариз.

Му йиз яр дар, жарарин ву,
ЯртГан узуз гъардаш ккундиз.
Гъягъюдарза швушв гъахириз,
Аъхиратдин юлдаш ккундиз.

Ву яратмиш гъаши дюн'я
Гъит ургубан нурлу ибшри.
Ккунивалин тарабгъу акв
Яв улариз гъурбан ишри!

Ягъал дагъдиз удучИвнийза,
Вари дюн'я рябкъюз кГури.
Аслийиси дих гъапИнийза,
Керимси, яр гъюруш кГури.

Гафар'инди мурган узу,
Йиз кГваз сацИиб инсаф апИин.
Гъатху швумси ургуразу,
Дердериз саб чара апИин.

Сан хябяхъган наан айва,
Шид архариз пай шулайган.
Гъамус дүфну увкан гъапЗа,
Узуз жара яр шулайган.

Самовариъ цѣа ипунза,
Ламун швумар ургуз кѣури.
Дафтриинди ху гѣапѣунза,
Ккѣуни бализ гѣярза кѣури.

Сан нивкѣукди уву гѣяркѣниз,
Дишну, улар марцѣ апѣури.
Ярхи йигѣди гѣугѣужвнайиз
Багѣдиъ беѣлин гѣарикк ккади.

Кѣалухъ рякѣяр дирчри, дирчри,
Гѣаз гѣушнийва юкѣв ибшури.
Гучѣурайнуз, Керемдизси,
Юкѣв улубкѣиш, даршул кѣури.

Вуз Керемдиз гѣабшиб ибшри,
Шид ву кѣури, нафт улубзу
Футна-гѣардин жан пуч ибшри,
Узхѣан йиз яр айру гѣапѣу.

Я жан хала, хил ча макѣан,
Хилин тѣубар гѣадатѣнайиз.
Узуз дина гѣарах макѣан,
Душвкан йиз юкѣв кадабтѣнайиз.

Бахтавар хал дабгѣурайиз,
Жикѣиб гѣабхѣну ваз али йишв.
Жакѣвлиси цѣирцѣар уч дапѣну,
Хал ккебгѣуз дарши жан гѣяйиф.

Я бахтавар багѣдиъ айир,
Багѣдиъ вичар утѣурайир.
Хабар дарнуз му йиз кѣвакан,
Кум алдарди убгурайи?

Я дагѣлариф багѣ киву яр,
Яв багѣ гѣяниб дарибшрияв!
Гѣубгу кѣвакан дагѣ гѣапѣу яр,
Метлеб бегѣем дарибшрияв!

Хутѣлин кѣялаъ гѣар дийибгѣна,
Дидин сирин бихѣидарвуз.
Дюн'яйилан илдицишра,
Узлан артухъ дихѣидарвуз.

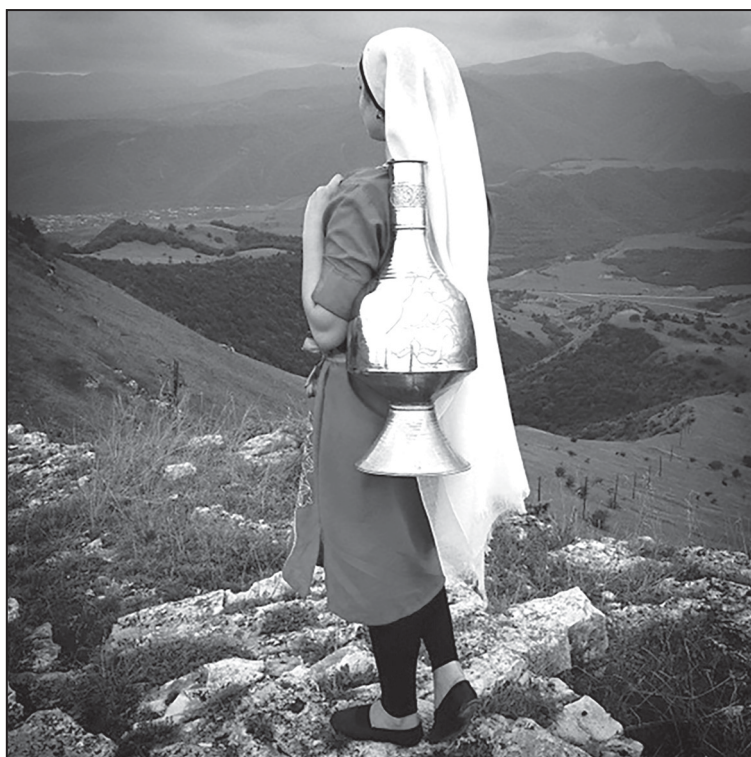
Уву душвахь, узу мушвахь,
Ихь арайиь манзил фу шул.
Кьюриддизра ккун гъашиган,
Къисмат дархьбан себеб фу шул.

Сад заварий кьуб ригъ даршул,
Кьуб ригъ даршул, дус, я къелем.
Дуст ву дупну, теклиф даршул,
Ву жарариз гъайиф, къелем.

Гъар йигъан уву дяряркъиш,
Рябкъидивуз нивгъарин гъагъ.
Деллу шулза, увуз дархъиш,
Фила шулва нивкГ'ан уягъ?

Завлан тГибхну, жилиь гъиву
Улар цару гъюд ву думу.
Лизи ягълухъ хилиь ивур
Узуз ккунни яр ву думу.

Мяхъюн гъарин кАжаригъян
Мик'си духъну гъютГурччу яр.

Кегьер гъяйвниз пирпйир йивну,
Гъач, швушв, дупну, гъудургу яр.

Булагъдилан ву гъюрайган,
Къяляхъ хъайир узу вуйза.
КІул за дапІну гъилигиган,
Машназ гъиву ригъ ву вуйва.

Дагъдин машнак нивгъун цІадлар,
Нивгъун цІадлар уру шула.
Уъру ккурттар али шубар
Майдин машквраз гъязур шула.

Йиз гъаншариъ гъаншар айир,
Гафар апІуз улар хъайир.
Яв ччвур гъерхуз начди вузуз,
Майдин машквраъ нур туврайир.

КІул исинди нир гъябгъруган,
Рижун кюлиз бац гъивунза.
Ккуни яр гъулаз гъафиган,
Дугъан хилиз хил тувунза.

Му дюн'яйин мална девлет
Ккуни байна риш ву, дада.
Мутувана швушв гъахириз
Аьхиратдин пай дар, дада.

Гъадабгъ гажин, шид ча яриз,
Гъач къюридра сейриз гъярхъа.
Сифте кюкю тувур хилиз,
Уву фици кІваълан гъаъза?

Ликрин кІанар ургурайиз
Му шид адру гъурабатдиъ.
АйитІ ай юкІв убгурайиз
Уву адру му ватандиъ.

Гюнейикан гъюд рабхура,
Гъюд рабхура гъюдран саягъ.
Узуз ккуни яр лицура
Дагъси ягъал, кади дамагъ.

Каспи гъюлин гъар гъирагъдихъ
Либцурайи сазан балугъ.

Инсафсуздин хиликк ккахъиш,
Язухъ вуйкІан яв, набалугъ.

Чуру укІ'ин жакъв либцура,
Элвен кюкю ушвнигъ гъяди.
Му йиз уъмрин гъацІ гъябгъюра
Уву, уъмрин юлдаш, хътарди.

Увхъан гъафи лизи кагъаз,
Дерд кайиган гъурхундарза.
Уву гъул'ан гъушхъантина,
Валжгъиъ хилар ивундарза.

Тирхурайи азад псинчІар,
Йиз яриз салам йипайчва.
Эгер гъерхиш яри узкан,
Сагъ-саламат ву, йипайчва.

Ихъ хуларин улихъ хъайи
Гъавгъин гъар'ин луф дубсна, бай.
Учвкан зухъна гъафир адай,
Узкан гиран мапІана, бай.

Дагъларилан тинди мягъян,
Динди ахъю гъюлер а, кІур.
Йиз гъаншариз гизаф мягъян
Къисмат дархъбан гужар а, кІур.

Гъаму дере, гъатму дере...
Дерейиан нир гъябгъюра.
Лал духъначва, я гъуландар,
Узуз ккуни риш гъахура!

Яв чюнгрин сим хъудубтІрияв,
Йиз кІулин чІар сим ибшривуз!
Му дюн'айиъ къисмат дархъиш,
Аьхиратдиъ зу ишривуз.

КІулихъ хъайи лизи ягълухъ,
Адабхърияв, риш, дид'ан урхъ.
Гъабхъундайназ му йиз язухъ,
Дайваки, риш, узлан артухъ.

Гъайиф дайин му мичІли шид
ЧІуру укІан кІанккан гъябгъюз.
Гъайиф дайин кІваз ккуни яр
Гаф ктрапІди улхъан гъябгъюз.

Ригъ али йигъ маниб вуда,
Маниб вуда мав алириз.
Ихтилатар ширин вуда,
Ширин вуда, яр айириз.

Лизи йифси кюкю алди,
Циркил гъюбгъю беъли гъайиф.
Кюкдиинси юкІв илмиди,
Гъул'ан гъягъюб уву гъайиф.

Жибдиъ хилар ивну кІури,
Бай, думукъан гюрчег дарва.
Уву ккундиз, гъапну кІури,
Узуз тай хъуз лайикъ дарва.

Гъар алахъган, ккундиз кІури,
Адабгъуйва юкІв мухриан.
Хъасин хабар кубкІзук дарци,
Шлиз пузайкІан дерди йиз кІван?

Гъарах, ккунир, уву дявдиз,
Игитвалин орден гъадабгъ!
Гюлле ипну кІваъ душмандин,
Гъалибвалин пайдагъ гъадабгъ!

Завлан гъябгъру айрупалан,
Папларихъди сирин апІин.
Армияийъ айи гъардаш,
Му йиз кагъзиз жаваб апІин.

Ригъ гъудубчІвру вахт хъайизра,
Ярхла рякъюъ учІву гъардаш.
Бабар-чйир гъулаъ дитну,
Гъаних дявдиз гъушу гъардаш.

Завлан гъябгъру айрупалан
Эмировдин ччвур алиб ву.
Гъардаш деет, я командир,
Думу ялгъуз хал айир ву.

Дагъдин гъвалак кайи жейран,
Къялан булгъин шид дубхъну гъабч.
Армиъ айи аъзиз гъардаш,
Игит духъну, учухъна гъач.

Сталиндин гагул гъвал'ин
Игит хядру акв туври а.
Йисар дархъи дявдиз гъау
Гъардаш лицру жил тІубччвур.

Ихъ ца апІру хулаъ дусну,
Саб чІиб халачи гъубхунза.
Ихъ бицІидар ахуз ккаъну,
Увуз кагъаз бикІураза.

Увуз бикІру лизи кагъзик
Элвен кюкйир каъри аза.
Увхъан гъафи сабпи кагъаз
Йиз кІвакк ккивну уьбхюраза.

Зузкъан дердер увуз гъашиш,
Гъар'ин али кІажси шалва.
Аъзиз вуйи дагъсир гъардаш,
Йиз гъавриъ ву къанди шалва.

Ккун гъахънийзуз уву Къалухъ,
КІулихъ хъайир лизи ягълухъ
Адай гъулаъ вутІан артухъ,
Успагъи жан Нур'ят халум.

Къасумрин гъул исина а,
Сацѣбсан зиина ккуний.
Элвен ккурттар али хала,
Уву айи хулаъ ккуний.

КІару беълин кІанакк деъну,
Лизи беъли ипІуз ккуний.
ЮкІв дахабгну йикІуразу,
Булагъдин шид убхъуз ккуний.

Дявдиъ айи алагюзли,
Хабарсузди ву ккуний гъюз.
КІван хиялар бегъем духъну,
Дюн'айилан ккуний гъягъюз.

ТІумтІарин ширин багъдиан
Штун булагъ удубчІвур.
Фтиз-вуш гъабхъну хъанара къан,
Жигъил уъмур ккудубкІура.

КкунийкІан саб дагъ гъутІубччвну,
Ярхла йишвар багахъна гъюз.
Узканра саб ппази дубхъну,
Вари дяркъну, хъадакнугъюз.

Дар дубхъназуз гъаму дюн'я,
Гъаз яратмиш гъахънийкІан зу?
КІваз ичІрияв, дагълу жейран,
Гъаз гъушнийва дитну узу?

Гъуларин гъулариз гъач,
Я гъар гъулаъ хал айи бай!
Гъар гъюрубкъан гъаминди гъач,
Жан кІваз ккуни ччвур али бай!

Ич айвандин кІан'ан кІулиз
КІул ис дапІну ишураза.
Жигъил уъмрихъ гъяйиф зигбу
Гъатху ччимси ерцІуразу.

Юкъуб тереф зав рабхура,
Яраб дидиъ мархъ айкІана?
Му йиз фикрар гъагъи духъна,
Гъубгу жандиъ дерд айкІана?

Тартиб гъанІур Сувайнат КЮРЕБЕГОВА

Драматургия

Владимир ЖЕРЕБЦОВ

ЯШАМИШ ХЪДИХЪА

(Драма)

(Ахю Гъалибвалин 70-йисандин юбилейиз бахи вуди 2015-ни йисан Табасаран драмтеатрин сягънаиин диву эсер).

Иштиракчйир:

Муса

Айниса – дугъан хпир

Рабият – Айнисайин дада

Халид – колхоздин председатель

Гъясан – чайханайиъ лихурайир

Фяргъяд – чайханайиз дуфнайи жигъил

Сабият – Рабиятдин гъунши дишагъли

Марат – милиционер

Кирей аба

Риш – Мусайин ва Айнисайин риш

1-ПИ ПАЙ

Сабпи сягъна

Риш. Узуз хъана аш ккундузуз, дада.

Айниса. Ваъ, йиз риш, сарун хай шулдар.

Риш (*ишуру*). Хъана аш ча сарун, дада. Мициб ици аш узу зат гъипундайза.

Айниса (*хъял кади*). Хъана гъипиш, фун абгъюрияв.

Риш. Гъит абгъри. Узуз думу дябгъну ккундузуз. Ици ипрубдихъди абцнайи фун хъибди йиз. Думуган узуз сарун зат ипруб ккун шулдар. Дада, ча сарун.

Айниса. Яв ахмакъ гафар гъит ва ахуз дахъ. Ринатна Зульфия ухдитІан даахна. Гъарах, увур дахъ.

Риш. Ккундарзуз ахуз. Аш ккундузуз.

Айниса. Гъеле, узухьинди лиг. Узухъ гъарган хъпехъурза гъапундайва? Адаш дявдиз гъягъруган, фициб гаф тувнийва? Дадайихъ ва бабахъ хъпехъуруза кІури.

Риш. Ва Зульфия бажийихъ.

Айниса. Ав, Зульфия бажийихъра. Ибшри?

Риш. Ибшри, дада. Узу ахуз дахъурза. Амма гвачІнин ухди ухъу хъана аш ипІурхъа. Ибшри?

Айниса (*риш ахуз китру*). УьлчІюкъ улар. Ва фиткан-вуш саб ужубдикан фикир апІин.

Риш. Узу гъацира ужубдикан фикир апІураза. Ухди гвачІин гъафнийиш...

(*Рабият гъюру.*)

Рабият. Хулар ккадархъура, бицІидар йитим шула. Я Аллагъ, му дяви ккеб-гъурин чан хал ккадабхъричан!.. (*Пауза.*) Зухрайихъна гъушнийза.

Айниса. Гъаци гъарйир апІури имийин?

Рабият. Ваъ сарун. Юкъуд йигъ улдучІвну, аьхир.

Айниса. Вуш фу вухъа? Марият гъамусра ишурами. Ваз гъубшну, дугъаз хабар гъафихъанмина.

Рабият. Инсанар жюрбежюрдар ву. Уларилан нивгъар гъягъюрдаршра, юкІв ибшру вахтра шулу. Мусайикан хабар гъафиган, увура ишурдайваки?

Айниса. Думу гъакІну кІуру хабар дайи! Кагъзик «хабар дарди гъудургну» кІури дибикІнайи. Думу жараб ву...

Рабият. Ихъ гъуларийъ дици гъудургдар фукъан а? Гъелелиг саркъан ди-дихънадар.

Айниса. Дюз дарва. Гъунши гъул'ан сар дишагъли аьгъязуз. Дугъазра гъациб хабар гъафну. «Хабар дарди гъудургну» – кІуруб. Хъа къюб вазлилан дугъаз чан жилирихъан кагъаз гъафну. Гъагъи зиян дубхъну, госпиталий дахъ-найирихъан, бикІуз даршули гъабхъну.

Рабият. Мусайихъан саб кагъазра адарди къюд йис ву. Къюд йис гизаф ву, йиз риш. Лап гизаф.

Айниса. Аьгъдарзуз. Узу фицира дугъаз ккилигну ккунду. Думу чІивиди имбувалихъ узу хъугънайиган, ккилигну ккунду.

Рабият. Вушра, уву яв дерд улупну ккундийи, дишну ккундийи. Гъунши дишагълийирира думуган кІуйи...

Айниса (*дадаийн гафар къатІ апІури*). Гъит йипри. Ма, дада, аш ипІин. (*Аш айи гъаб адабгъуру.*)

Рабият. Му наънан вуяв?

Айниса (*аьлхъюри*). Йиз айиб.

Рабият. Гъи колхоздийъ зегъметнан йигъариз дяхин туврайинхъа?

Айниса. Туврашра, туврадаршра, фу вухъа? Асасуб, му гъамушваъ а. БицІидарин функъан абцІунза. Зульфия ахниан гъудудужври саб ваз вуйи. Аьхюнур вушра, варитІан зяиф духънайи. УкІан ашди дугъан фун анжагъ

аьбгъюйи. ДипІну, гьамус даахна. (*Бахтлуди.*) Ебхьуравуз, фици архаинди даахнаш?

Рабият. Дяхин наънан вуяв?

Айниса. ШлизкІа гьябкьондар, дада. Гъи узу дяхнар гьахру аьрабайихъди райондиз гьушунза.

Рабият. Сарди?

Айниса. Керим халууйихъди. Кьабивалиан, дугъаз фукІа ебхьурамдар. Чан хьюхъникк ккайибкьан рябкьюрира дар. Наанди гьягьюруш, дугъаз фици аьгью шулаш, мюгьтал шулуза. Ниърахъди гьягьюруш аьгьдар. (*Аьлхьюру.*)

Рабият. Аьлхьюз гьялак махьан, йиз риш. Хъасинси аьлхьидихъа. Аьрабайиъ айи шишлар вари кудухна, аьхир. Дарш гьамус дяхнар жараси гьисаб апІураин?

Айниса. Ваъ. Дюз кІурава. Амма узу рякьюъ гьарсаб шишлиан цІи-цІибди узуз адабхьунза. Хьуб килайихъна гьябхьну. Мумкин ву, йирхьуб кила хьубра. Гьунши гьулахъна хьуркьрайиган, лазим вузуз дупну, узу ярквразди гьушунза. Турба жин дапІну, диву йишв кІваинди гьибтунза. Хъа кьяляхъ гьюруган, диву йишвхъан думу гьадабгъунза. Якьин кІуразаваз, дада, кар Керимдиз фукІа гьябкьондар. (*Сес думукъан мюгькамди имдар.*)

Рабият. Ибшри. Каримдиз гьябкьондар. Гьябкьишра, думу ккебехъну гьузру. Сарун шлиз?

Айниса. ШлизкІа.

Рабият. Сарун фуж рякьюъ гьахьунвуз? Йип. Узуз рябкьюразуз.

Айниса (*тахсир кадиси*). Ихъ гьунши Сабият гьахьунзуз. Узу турба канчІликк жин гьапІунза. Йиз фикриан, аьгью гьябхьундар.

Рабият. Уву дугъахъди зат гафар гьапІунва?

Айниса. Ваъ. Рякьюъ салам тувну, жаргьури гьафунза. Йиз кьяляхъди дугъу фу-вуш гьапну. Хъа узу, зат дийийигъди, жаргьури гьафунза.

Рабият. Агъ, Сабият! Увуз рякьюъ думутІан саб хил хьтру Халид гьахънийиш ужу вуйи.

Айниса. Дугъан кІваълан дубшнадар кІурава?

Рабият. Дициб гьархруб дар. Яв адашди дугъан адаш дустагъ гьапІуб увуз гьархундарвузки. Гьархундарвуз. Хъа Сабиятдин кьюрид имйири чпин гьардшин кьисас алдабгъуб? Хъасин дураризра растрелин жаза тувуб? Гьархундарвузки?

Айниса. Гьархундарзуз.

Рабият. Рябкьюравуз. Гьаци ухьу уьмриъ чиб-чпи йихурахъа, тІанкь апІурахъа. Ихъ нубат гьюру кІури гучІуразуз, йиз риш.

Айниса. Ваъ, дугъаз фукІа гьябкьондарш кІурза. Хъа гьябкьнушра, думу дяхин вуйиб субутра дапІну ккунду...

Рабият. Ккун гьябхьиш, субут апІуру. Къан апІурдар. Наан жин гьапІунва дяхин?

Айниса. Магъа думу. (*Саб турба улупуру.*)

Рабият. Я хуйин риш ху, уву гьапІрава? Уву тамамди абдал духънаш кІурза. Дишла хулаз дубхну ккундаи думу. Ярквраъ гьибтну ккундийи. Хъасин...

Айниса. БицИдариз гашди айи. Гъи узу Зульфияйиз ипІруб тувундайиш, дугъкан фу шуйиш, шлиз аьгъя. Увузра вари рябкъюравуз!

Рабият. Баладар. Хъади душну, турба наанкІа жин апІин.

Айниса. Наан? (*Хуллан ул алдатуру, йишив абгури.*)

Рабият. КІуразавуз – хулаъ ваъ. Думу абгуз хъюгъиш, хал айтІлан апІуру. Саб гажниъ абхъну, бистниъ вичун гъарикк жилиъ ив. Я Аллагъ, уву гъапІу бабаз фу пуза. Аллагъ кюмек ишри. Дидин гъарай удудубчІвиш, хъасин адаб-гъархъа.

Айниса. Йиз фикриан, фукІа дарди гъалабулугъ кавук, дада...

Рабият. Яв аьхир чІуруб дарибшрияв! Увуз гъапиб апІин! Гъарах!

(Айниса дяхин жин апІуз гъягъюру. Рабият шуру чаз гъибту аш ипІуз хъюгъру, гъялакди. Шубуб муччвур – гъаб ичІи гъабхъну. Хъасин, явашди ишури, Аллагъдиз ккарагуз хъюгъру, учв, чан риш, язна ва худлар уьрх кІури. Амма къан гъабхъиси ву. Ракнарлик кучру. Милиційирин палат алди, Марат гъюру. КкъатІялхъюра. Ва думу аьлхъюрайивали Рабиятдин юкІв къянциаригъси чІюбкъюру.)

Марат. Салам алейкум, Рабият хала.

Рабият. Ваалейкум салам, жан Марат. Гизаф вахт вуйиз уву дяряркъри.

Марат. Ляхин гизаф айиз, Рабият хала. Накъ магъа шагъриз дих гъапІун-зуз. Ухъухъ жюрбежюр фагъумсуз инсанар гизаф духъна кІурайи.

Рабият. Хъа фужар ву дурар?

Марат. Дурар халкъдин девлет гъитІибкІрудар. Жиниди гъюкуматдиз зарар туврудар. Урус чІалниинди гъациб саб гаф а: «СА-БО-ТАЖ».

Рабият. Аллагъди уьрхри! Хъа фу ву думу?

Марат (*дамагъ кади*). Думу гъациб жини гаф ву. Варидариз думу аьгъдарш ужу ву.

Рабият. Ав, ав. Аьгъдарш ужу ву. Хъа уву гъадму «саботаж» абгурайир вува?

Марат (*вари мурчвар ахтармиш апІури, хулаъ лицура*). Ляхнар ккунибкѡан а, Рабият хала. Хѡа Айниса наан а?

Рабият. Айниса? Гѡамсеаѡт гѡамушвахѡ хѡайи. Гѡяятдизди удучІвуншул. Хулаѡра ляхин цІиб адар.

Марат. Дих апІин яв шураз. Саб бицІи ляхин айиз дугѡахѡна. (*Хиларра ругари кацІну, Айниса гѡюру*.) Гѡа, магѡа думу учв гѡафну.

Айниса (*мюгѡталди милиционерихѡинди лигуру. Мукѡан ухди думу чахѡна гѡюр кІури фикир дайи дугѡан*). Салам алейкум, Марат! Фу гѡуллугѡ ади дугѡнава? (*Хилар жикІуз гѡягѡюру*.)

Марат. Салам, салам, Айниса. Ваѡ, дишагѡлийин уччувувап фтихѡанкІа чІур апІурдар. Магѡа хиларра кацІнаяв, ккуртттра цІийиб алабѡнадарва, хѡа вушра яв уччувували нур тувра. (*Аѡлхѡюру*.) Амма йипа, гѡаму мучІушнаккди картфар гѡаз киврава?

Рабият (*хилар хѡаѡри*). Яв аѡхир хай ибшрияв! Хѡана йиз руг абѡхѡнайи ишикІ ккитІибкІунва? Кѡюбпи ражну!

Айниса. Бахишламиш апІин, дада. МучІушнаѡ фукІа рябкѡюрдайи.

Рабият. Манишин гѡабѡхѡиган гѡарарин кѡабарихѡ хѡабѡхѡуз ужуб руг гѡязур дапІназа. ИшикІ гѡяятдиѡ дивунза. Хѡа мугѡу кѡюбпи ражари думу ккитІибкІура. Аллагѡди ришра кѡисмап гѡапІундарин – тІапІу ушв.

Айниса. Йигѡну ихѡ гѡяят фициб вуш йиз кІваѡлан гѡябгѡюрайиз. ГвачІнин ляхниз гѡягѡюруза – мучІуди имшулу. Хѡябѡхѡган хулаз гѡюруза – мучІу гѡабѡхѡну шулу. Мици гѡабѡхѡиш, узу дугѡридан йишвну бистниѡ лихуз хѡюгѡру.

Марат. Саб ляхин дарди гѡи фужкІа деѡнадар. Читинвалар варидариз духѡна. Чан варж йис шулашра, Керим халуѡизкѡан архаинвал адар. ХѡчІюхюраки чан йирси кІурбар. Кадахѡну, рякѡюѡ дурар дургубра мумкин ву дугѡан. (*Аѡлхѡюру*.)

Айниса. Сулси хѡлицури фу вуяв? Ачухѡди йип. Уву мина саб гѡаци дугѡнайир дарва.

Марат (*ухѡт алдабѡхѡну*). Ачухѡди йип кІурава? Ибшри. Увуна Карим дяхин хѡади райондиз гѡушиган...

Айниса. Йиз юкІв мабхан, йип.

Марат. Учву райондиз гѡабхурайи халкѡдин девлетнан, яники дяхин саб пай рякѡюѡ ичв аѡрабайиан гѡудубгси а.

Айниса. Фици гѡудубгну? ФукІа гѡудубгундар. Узухѡ кагѡзар хѡтарин. (*Шкафдиан накладной кагѡзар адагѡюру*.) Учухѡна фукѡан дяхин тувнуш ва райондиѡ фукѡан учхѡан кѡабул гѡапІнуш, магѡа дибикІна. Кѡулар дизигна, гергми печать дивна. Вари дѡзди ву. Кѡяляхѡ хѡтакуз кѡан гѡабѡхѡнийич. Квитанцѡир правленийиз закур тувуз гѡитнийза. Фу гѡабѡхѡну хѡа?

Марат (*квитанцѡирикѡан клигуру*). ФукІа.

Айниса. Лап ужу ву. Закур кагѡзар тувурхѡа. Хѡа ккунш, гѡамсеаѡт душну дурар тувза, Марат?

Марат. Хѡасинси узу туварза. (*Кагѡзар чан сумкайизди ивру*.)

Айниса. Вуйиган, гъайих дурар. Хъа ухъу чай ухидихъа. Аварши, ики-баштІан, адар, хъа гъубхъу шид шулу. Ва дидихъна саб фукІа-мукІа абгархъа. Къаби Рабиятдин хуларигъ...

Марат. Ляхин кагъзариъ адар. (*Айнисайиз.*) Уву гъяркъдар а. Гъи хъбяхъган уву хулаз дяхин хъчІюбхјори гъяркъдар. Думу колхоздин аърабайиан гъайри жара йишв'ан дарубдин увура гъавриъ ава.

Айниса. Документариинди вари дюзди ву.

Рабият. Гъул вуйибси дугъхъан саб шишал дяхин хъчІюбхјоз шуйкІан?

Марат (*ягъалди улхуз хъюгъру*). Гъитай ичв махъвар! Милицияийъ лихури садпи йигъ дариз. Узу саб ахъю шишал гъапундайза. Белки, думу бицІиб вуди гъабхъуншул. Каркариъдира гъабхури, саб амбар ичІи апІуз шулу. Милицияийн ахъюри учуз фу гъапнуш агъгъчвуз? Эгер шли-вуш гъи колхоздиан дяхнин саб кІул гъитІибкІиш, закур дугъу дяхнин шишалра гъитІибкІур. Ва гъацдар угърийир ашкар дапІну, дурариз жаза тувуб ву ич метлебра. Партияийи гъаци тІалаб апІура. Иллагъки, гъи – дяддин вахтна. Гъи гъарсаб гъитІибкІу манат жвувандарин йирфарийъ гюлле йивбак гъисаб ву!

Рабият. Яваш, яваш, Марат. Гъялаки нир гъюлиз хъубкъурдар. Ич хулаъ дяхин гъибихъунвуз? Айнисайи аърабайиан дяхин гъитІибкІну кІури, шли гъапунвуз?

Марат (*хъял кади*). Гъабхъну гъациб хабар. Гъапну сар касди.

Рабият. Хъа эгер думу пис юкІв айи инсан вуш? Хъа эгер дугъу къастан гъапнуш?

Марат. Фици-вушра, ахтармиш апІуз узу буржлу вуза.

Айниса. Хъа апІин. Хал вуйибси лиг. Лиг, ич хулаъ фукъан девлет аш! (*Чигъар апІури.*) Гъаму тахчайигъ лиг, гъаму столикк лиг, шкафдиъ лиг! Рябкъюрадарвуз мушваъ айиб? Магъа дяхин, магъа дукІ, магъа саб ахъю гъазан гъязур аш. Рябкъюрадарвуз? Гъякъди рябкъюрадарвуз. Гъаз гъапиш, адар фукІа. Ясана гъатму хулаъ айи девлетназ лиг. Душваъ хазна а. Шубуб хазна. Ва вари гашу ккагънайидар. Фу туври дурар уърхјоруш, яв начальникди гъапундарвуз. Хулаъ жилижви айиш, икибаштІан, гашу йихурдайчу. Амма адар думу! Саб хабар адарди, дяддиъ гъудургну. Увуна яв начальник мушваъ...

Рабият. Айниса! Ккебехъ!

(*Сесарихъ бицІидар хъиргуру. Айнисайин шуру, кІул за дапІну, гъерхру.*)

Риш. Гъарийир гъаз апІурачва, дада? ГъачІин гъабхънийин?

Айниса. Ваъ, йиз риш, ах. ГъачІин дубхънадар.

Риш. Дубхъна гъачІин. Агъгъязуз, му гъачІин ву. ГъачІнин узуз аш тувурза гъапнийва. Накъ ухъу гъипІубсиб.

(*Вари ккебехъну. Мушваъ фу гъабхънуш, вари гъавриъ гъахъну. Ва гъаму сакитвалиъ шураз милицийирин палат али Марат рякъюру. «Дада, – кІуру дугъу, – ухъухъна жара халу дуфна». Маратди, пистолетси, тІуб шур'инади алапІуру ва «пук-пук» апІуру. Риш жин шулу.*)

Марат. Дяхин наан жин дапІнаш уву улупурва, дарш узу инсанариз дих апІурин? Думу абгуб читин дар. Тазади гъебкку жил дишла агъгю шулу. Уву хулазди гъафибси, узу гъавриъ гъахънийза...

Айниса. Узу улупурза.

Рабият (*Маратдиз*). Гьамус фу шулу Айнисайикан?

Марат (*хъана столицъ деъру, фу-вуш бикЛури*). Фу шулу? КІулиз жан-юкІв дапІну, медаль тувру. Сифте чан хушниинди тахсир кІул’ин бисбан протокол бикЛурхъа. Хъасин – колхоздиан гьитІибкІу дяхин къяляхъ апІбан акт... Ша-гьидариз дих дапІну ккунду. Хъасин, Айниса, законди тІалаб апІурайиси, узу уву колхоздин контрариъ дустагъ дапІну ккунду. Йишв гьадушваъ гьапІарва. Хъа гьачІнин шагъриз гьягьидихъа.

Рабият. Хъасин?

Марат. Хъасин сарун йиз гъайгъу дар. Хъасин дугъан ляхин прокурорихъ хьибди.

Айниса. Дустагъдиъ итдин?

Марат. Узуз гьапІруб аьгъя?

Айниса. Вари увуз аьгъявуз. Сач Байрамова Насифа, къюб хаб гакІвлар гьитІикІну кІури, дустагъдиъ итнийи. Йирхъуб вазлизди кІуйи, хъа гъира къяляхъ дуфнадар. Гизаф йисар тувнуш кІурза.

Марат. Жараринуб гьитІибкІну ккундайи. Указ удубчІвна – колхоздин мутму гьитІибкІдариз...

Рабият. Марат, йиз бай, уву вари дюзди кІурава. Яв улихъ учу ахю тах-сирклар вуча. Хъа увура ич гъавриъ йихъ. Тямягъкарвалиан гьапІундарча думу ляхин. Увуз ич хизан ужуди аьгъявузки. Гъа, Марат? БицІидиган фукъан уву учухъна гъюри шуйва. Айнисайихъди сатІиди уву мектебдиз гъушунва. СатІиди тамшир апІури гъахъунчва. Гъичра дугъу жараринуб гьитІибкІури гъахъ-нийин? Увуз аьгъявузки.

Айниса. Дугъаз вари кІваълан гъубшну, дада.

Рабият (*Айнисайиз, чІигъ апІури*). Ккебехъ! Увукди улхурадарза! (*Марат-диз*.) Ич гъавриъ йихъ, Марат. Вари гьаму ляхнар бицІидар бадали гъахъидар ву. Ахюну худлихъан зат лицузкъан шули имдариз. (*Иштуру*.) Гъи-закур дагъ-дихъинди саламат апІуз гъахрусИ а. Думусдар бицІидар фукъандар душвак кивна. Бахишламиш апІин, Марат.

Марат. Гъит, Рабият хала. Герек дар. Узу хил алдабгъуйза. Амма шул-дарзухъан. Увуз Сабият аьгъявуз. Узу фукІа дарапІиш, думу райондиз гъягъиди. Хъа узхъан гьерхди: гъаз Марат Къафлановди тІафлар жин апІура? Фу пуза дурариз? Ав, Айнисайихъди байвахтна ичв гъягъиди гьитІикІнакІар апІури гъахъунза. Амма думу ляхнин закондихъди аьлакъа адар.

Айниса. Хъа яв намуснахъди аьлакъа айин?

Марат (*жиллиз лигури, дамагълуди*). Закондинди дапІну ккунду вари. Гъи – дяви гъябгъюрайиган, ва... Ихъ арайиъра душмнар цІиб адар. Намус гьибтну, закондихъди яшамиш духъну ккунду.

Айниса. Ибшри. Сарун фукІа макІан.

Марат (*столиин гъурд йивуру*). Узу дявдиз гъаай кІури, рапорт гьибикІунза! Узу гъахурадар кІури, йиз фу тахсир ву?

Рабият. Тахсир дарва, Марат, тахсир дарва.

Марат. Саб ляхин апІуз шулзухъан. ГвачІиндизкъан яв хулаъ гъуз. Амма лиг гъа, Айниса, саб жюрейин ахмакъвалар даришри.

Айниса. Узу гьергур кІури, гучІуравуз? ГучІ мапІан. НаанкІа мушв'ан гьергру йишв адарзуз. Я шлихънакІа.

(Шубуб сьяътналан гъаму хулаъ. Рабиятдина Айнисайи шей'ар уч апІура. Рабиятди уч апІура, хъа Айниса, шархъликк хилар ккутІукъну, деъна. Ишу-радар, амма дугъан кІваз гъагъиди айиб аьгъю шула. Закур чакан фу шулуш, думу гъавриъ а.)

Рабият. Гъаз ккебехънава? ИкибаштІан, гафарикан дердназ кюмек адар. Хъа ккебехъну кІури, фу шула. Вахтназ улихъ накъвдиъ муучІван. Белки, вари дюз шулу.

Айниса. Шулдар.

Рабият. Къюр жут мани атІнар ивурзавуз. Садар цІибди шулдарин?

Айниса. Къюр жут лазим дар. Ликариин алидарра тадрагъиш, ужу ву.

Рабият. Ва сацІибди пулра.

Айниса. Пул наънан вуяв?

Рабият. Узу ихъ гъунши Зубайдатдихъна гъушнийзаки. Гъадгъан айи. Буржди гъибисунза.

Айниса. Хъа фит'инди думу къяляхъ тувурва? Худлариинди? Дугъаз чан-дар гъуркІну а. Пул гъадабгъурдарза. Я бисуб узкан ккунра мапІан. Гъамус сарун фукІа лазим дарзуз! *(Ягъалди дупну, ишуз хъюгъру. Гъаму вахтна хулазди саб хил ктру Халид гъюру – колхоздин председатель. Дявдиъ дугъан сануб хилиз зиян гъабхъну, гъамус думу, либхуз даришули, гъаци кебхна. Хил'ин элгеж ал.)*

Рабият. Гъит му дяви ккебгъурин ужагъдиин жагъ рабхричан!

Халид. Фу гъарйир вуйичв, дишагълийир?

Айниса *(нигъар марцц дапІну).* Уву, Халид, гъаммишан сифте буйругъар тувурва, хъасин – салам? Му пише увук председатель гъахъиган кубчІвуб вуйин?

Халид. Салам алейкум, Айниса. Гъамусдин хайрар ишри. Яв хасиятканан хабар азуз, яв къувват уьх – хъана лазим шулвуз. КІваъ чІуру ният ади увухъна дуфнадарза.

Рабият. Гъач, гъюрматлу председатель. Деъ, увуз наан рягъятди вуш. Амма, бахишламиш апІин, дивруб фукІа адариз. *(Дугъан улариз лигуру.)* Белки, душну хуруза? Амма ваъ. Ляхнин улихъ шликІа убхъруган, увуз хъял гъюруб аьгъязуз.

Халид. Ав, убхъруган улхуруза. Ва дюзди апІуруза. Шадвал хъапІуз машквран йигъар тувна. Хъа гъелелиг машквариз гизаф йигъар ккими. Дяви гъябгъюрами – гъапІру машквар?

Рабият. Ав, ав. Дюзди кІурава, Халид. Машквариз гизаф йигъар ими. Хъа саспидариз дурар асуллагъ рякъидар.

Халид. Ибшри. Душну, гъузгъун ФатІматдихъан саб бутылка аьбкъин. Дугъан айиб аьгъязуз. Узу тув гъапну йип. Буржлу ву думу. Чаз аьгъя.

Рабият. Гъамус, гъамус.

Халид. Хъа учу гаф-чІал апІурча.

(Айнисайин ибахъна фу-вуш дупну, Рабият гъягъюру.)

Айниса. Фтин гаф-чІал апІуру ухъу?

Халид. Бала-а-айикк ккахъунву. Ахъю балайикк.

Айниса. Аьгъязуз. Вуйиган, узу рихшанд апІуз дуфнава?

Халид. Фу бадали? Узу гъапнийзаки – увухъна кІваъ чІуру хиял гъабхъундариз ва адариз.

Айниса. Амма гъамусдиз саб жюрейин уж'валра гъапІур дарва.

Халид (*ккятІялхъюру*). Гъамусдиз. Гъамусдиз уву жилир хъайи хпир вуйва. Варидаригъян уву жара апІуб – жвуваз чІуруб апІуб гъисаб ву. Фу сеbeb вуди, Халид Айнисайихъна мукъан жумартур духъна, кІуру. Саб дарш саб ашу! Учву, дишагълийир, вари рябкърудар вучва. Учвхъан жиниди фукІа уьбхюз хъибдар.

Айниса. Яваш, яваш. Гъавриъ гъабхъундарза. Фу гафар вуяв? Гъамусдиз узу жилир кІул'ин али хпир вуди гъахъну. Хъа гъамус? Гъамус фуж ву узу?

Халид. Жвуваз ашкар апІуз гучІуравуз? Жарарикан деебхъну ккундавуз? Ибшри, кІурза. Улихъна уву жилирихъ хъайи дишагъли вуйва, хъа гъамус – ачІни дишагъли.

Айниса. АчІни шулайиб ву, жилир гъакІиган. Хъа Муса гъелелиг дукІнадар.

Халид. Гужназ йиз гафарихъ хъугъ кІурадарзавуз. Увурарибдин гъавриъ ава.

Айниса. Жюрбежюр гъадисийр шулу. Гъунши гъул'ан сар дишагъли аьгъязуз...

Халид. Узу гъапнийзаки – гуж апІурадарзавуз. Хъугъуз ккундуш – хъугъ. Амма ахмакъвал ву думу.

Айниса. Ибшри... Гъит узу, яв фикриан, ачІни дишагъли ишри. Хъа гъадди фу дигиш апІура?

Халид (*фициб-вуш саб кІваз тясир апІру хабар кубкІурси, саб дунну гъедергуру*). Гъит! Бес ву! Увузра аьгъязуз, Айниса! Гъарган аьгъязувуз, узу..., узу. Узуз уву гъарган къабулди вуйиб. ЮкІв кабснайиз увук. Агъ, эгер Муса дайиш... Уву кючейиъди гъягъюри гъяркъиган... Булагъдиккан гъюри, ясана гъаци – йиз гъамушваъ (*чан юкІв ккайишв ултуру*). къацІар апІурайибси шулиз. Гъаз думу узухъна гъюрадар? Гъаз дугъу узуз шид хурадар? Гъаз думу йизур дар?

Айниса. Гъаз гъапиш, яв къисмат дар. Уъмри гъаци гъибикІну. Жвув'ин юкІв улубкънайидарин варидарин хпир хъуз шулдар. Хпирихъ бицІидар гизаф духъну ккунду, хъа жилир – сар.

Халид. Йиз къисмат дар кІурава? Хъа узуз йиз къисмат дубхъну ккундузуз.

Айниса. Фу къаст дапІнава, Халид?

Халид. Ярхи ихтилатар апІидарза. Жигъил бай дарза. Уву йиз хпир духъну ккундузуз. Явра узухъна фицдар-вуш гъиссар ади гъахъибдикан аьгъязуз. Думуган уву узуз швушвди гъюбра мумкин вуйи. Дайин?!

Айниса. Вуйи. Эгер Муса дайиш.

Халид. Фу гъабхъи му – Муса, Муса. Имдар яв Муса! Имдар! Хъа узу имиза. Дарш саб хил хътрурихъинди лигуз хъявиди авуз? Амма йиз думу дубхъну пиянди айирин гъамци гъабхъундариз. Узу думу...

Айниса. Гъит яв гъарйир! Думу саягъ узухъди улхуз ихтияр адарвуз. Гьелелиг му йиз хал ву. Ва мушваъ узухьинди гъарйир апІуз гъитурдарзавуз.

Халид (*ккѣбѣхъуру. Жибдиан напрус адабгъну, кабхъру*). Ибшри. Узу фукІа лазим даруб гъапнуш кІурза.

Айниса. Гъапнушра – гъапундаршра, гъамус сарун саб ву. Закур узу дина гъахуру, ва – ккудубкІну.

Халид. Ари гъаддикан узу увуз кІураза. Жара рякъ сарун адарвуз. Ясана уву узухъди гъузрава, ясана... уву мушваъ гъичра гъузрарва.

Айниса. Хъа гъапІуз шулвухъан? Накъдин йигъ къяляхъ апІуз?

Халид. Арабайиан дяхин гъадабгъуз увуз узу ихтияр тувунза кІурза.

Айниса. Маратдин кагъзарик узу гъитІибкІунза кІури гъибикІунза.

Халид. Гъа! Фу ву думу кагъаз? Фици гъибикІнуш, гъаци, дячІябгъну, гатІабхъуру. Бурж ка дугъак. Ва гъич шлизкІа фукІа агъю шулдар.

Айниса. Хъа гъуншйир? Сабият?

Халид. СацІиб лягълягъяр апІиди ва архаин хъиди. Сабиятра ккѣбѣхъиди. Дидин гъайгъушнаъ махъан. Узу думу ляхнин гъайгъу зигуруза. Хъа яв гъамус жара гъайгъушнар хъиди. (*Аьлхъюри Айнисайихъинди лигуру, амма дугъу му аьлхъбаз жаваб тувдар.*)

Айниса. Хъа гъаци, фукІа тІалаб дарапІди, думу ляхин апІуз шулдарвухъан, Халид? Маратди чан кагъзар гъаци, фукІа узкан ккун дарапІди, чІяргъюз гъит сарун. Узу биябур мапІан. Вари уьмриъ увуз чухсагъул кІуйза. Ккун апІурза, Халид.

Халид. Гъамус думу ляхин хъябкъишра, фу дигиш хъибдихъа? Гъи бицІидариз ипІруб тувунва?

Айниса. Ав.

Халид. Ибшри. Хъа къюд йигълан фу тувурва? Хъана гъитІибкІуз гъягъюрува?

Айниса. Ваъ, гъягъидарза.

Халид. Хъа ипІуз ужуб наънан хурва хулаз? Увузра агъявувз – колхоздиъ имбуб анжагъ тумраз гъибтнайи тахил ву. Вари хътипІну. Гьерхразавухъан – ипІруб наънан хурва?

Айниса. Саб чара абгарза. Эгер узу дустагъ дарапІиш, гашу йикІурдарчу.

Халид. Ахмакъ! Узу увуз тухъ уьмур теклиф апІураза. Яв бицІидарра, яв дадара гашди гъузидар. Увура жара уьмур ккѣбгъдива.

Айниса. Шулдарзухъан...

Халид (*тяди гъудужвну, раккнарихъинди гъягъюру*). Ибшри, увуз ккуниси апІин.

Айниса. Вари уьмриъ хъюлакк дисурзаву, Халид, уву узу гъамци... гужнинди гъадагъбан.

Халид. Гъаз хъюлакк дисурва? Аъжалихъан уву гъюрхну кІури? Ваъ, дисидарва. Хъа гужназ гъадагъуб... Жилижвуву саспи вахтари, ав, дишагълийин улихъ чан гуж улупубра лазим ву. Жараси даршулайиган. Гъаддиз думу жилирра ву. Саб сьябтдиланси араба хъапІну гъидиза. Яв шей'ар уч апІин.

Айниса. КІубнир вува гъа.

Халид. Йиз вуйирсир.

Айниса. Ибшри. Баладар. Сабсан увхъан гьерхруб айиз. Увухъна узу яв хпирди гьадагъуз ккундавуз, дарш... Тамшир дапІну, хъасин чІагинди утІур-ккуз?

Халид. Хъугърадарва?

Айниса. Ваъ, хъугърадарза. Гъаз хъугърухъа узу увухъ? Инсанарихъ зат хътругъиш ужу ву.

Халид. Гъамусяаът узу Маратдихъна гъягъюрза. Вари яв кагъзар пичраъ ахъуз гъитурза. Гъамусдиз думу узуз буржлу вуйи, гъамусдихъантина узу дугъ-аз буржлу шулза. Ахъю фаркъвал а. Вахт гъафиган, Маратди чан бурж ча пиди. Гъавриъ ава? Хъа гъамус йип, сар фуж-вуш пчІу хасиятнан дишагъли бадали узу гъаму ляхин апІуйин? АчІни дишагълийир гъи ккунибкъан а. Фунуриз вушра гъач йип. Хъа узу увухъна гъафунза. Гъавриъ ава, увухъна!

Айниса. ГъачІнин сатІиди райондиз ЗАГС-диз гъягъидихъа. Загс апІбалан къяляхъ, увухъна гъидиза.

Халид. Загсдиз жаргъуз гъялак махъан. Гъаму яв ляхин дюз ибшри, инсанарин кІваълан гъарабхри, хъасин...

Айниса. Узу гъапунза – яв хулаъ анжагъ яв хпирди учІвурза. Хпирди гъадагъуз ккундарвуз – гиранвал адариз. Гъамус гъарах.

Халид (*къятІялхъюру*). Ибшри. Узу йиз гафналан улдучІвур дарза. ГъачІнин ккилиг. (*УдучІвурайириз бутылкара хъади гъюрайи Рабият раст шулу.*)

Рабият. Наана гъягъюрува, Халид? Магъа, гъабхунза... (*ФукІа дартиди, хил хъапІну, Халид удучІвур. Ришина дада ккебехъну гъузру. Аьхирки Айнисайи ккебгъру.*)

Айниса. Дада, увуз кІуру саб гаф айиз. Амма, ккун апІурза, гучІ мапІан, архаинди хъебехъ.

Рабият. Вари гъеебхъунзуз. УхдитІан дуфнайза. Ракнарнихъ дийигънайириз вари гъеебхъунзуз. Хулазди гъюз гучІурайзуз.

Айниса. Халидриз узухъди яшамиш хъуз ккунди а. Узу чан хпир духъну ккунда.

Рабият. Узу гъавриъ гъахъунза. (*ФукІа дартиди, хулан саб мурччвазди гъягъюру. Шуран машиназ лигуз гучІура.*)

Айниса. Гъавриъ духънаш, гъаз ккебехънава?

Рабият. КІуруб фукІа адарзуз.

Айниса. Вуйиган, му ляхин бегелмиш дарвуз, дарин? Узу рази духъну ккундаин?

Рабият. Дюз дарва. Сар жилир накъвдиъ ивайизра, жарар гъагунва. Дицисдар дишагълийириз инсанари фици кІуруш агъявуз.

Айниса. Инсанари фу кІуруш абгурава? ЧІуруб пиди кІури, гучІуравуз? Хъа узу дустагъ апІрубдихъан гучІурдарвуз? Узуз гучІурзуз. Яманди гучІурзуз. Мушваъ узу сар жилиринур шулу. Хъа душваъ узуз ккунибкъан жилар ккилигура. Душваъ ккун гъабхъири шли-вушра дишагълийириз аьрвалар туврубдикан ихтилатар гъеерхъундарвуз? Гъаци дубхъну ккундавуз?

Рабият (*ишуру*). Гъит му дяви ккебгъурин чан кIваан алпан адабхъричан!

Айниса. Уву кIурайи гъадму инсанари яв худлариз саб къацI уьл тувдин? Дурар гашун аьжалихъан уьрхидин? Узу дустагъ гъапIиш – шли йиз бицIидар уьрхюру? Яв инсанар гъидин? БицIидариз ризкъ тувдин?

Рабият. ФукIа увуз пуз шулдарзухъан. Аьгъдарзуз. Дюз гъюруси апIин. Амма аьгъю йибхъ: уву апIурайибдиз узу рази дарза. (*Нивгъарра марци апIури, удучIвур.*)

2-ПИ ПАЙ

(*Райондин меркез. Гъяснан чайхана. 1946-пи йис. Хъадукар.*)

Муса (*улихъ кепкар дахъри*). Чай убз узуз. Ва саб къацI уьл ча, эгер яв аш.

Гъясан. Чайра тувурхъа, уьлра тувурхъа. Чай убцруб ву – гъамусяаьт гъязур дапIназа. (*Аьмалдар саягъ.*) ФукIа жарабра ккуниб аш, йип.

Муса. Сарун фукIа лазим дар.

Гъясан. Фици лазим дар? Солдат дявдиан хулаз ичIи чай убхъуз дуфна-йин? Жвуву жвужваз гиран ктапIурава, Муса.

(*Муса улчIвмариккан Гъяснахъинди лигуру, амма фукIа кIурдар. Чайраз хумпI апIуру.*)

Гъясан. Сабпи ражари мициб рябкъюразуз. Къюб гъяфта мидиз улихъна дявдиан гъюрайи сар солдат гъафунзухъна. Дугъан къяляхъди хъасин шубуд йигъан мушваь ремонтар апIури гъахъунза. Магъа лиг – цал абшну рябкъюравузки. Гъурд гъивну! Ари гъадму вуйи эскер!

Муса. Фици дяви гъапIнуш, гъаци шадвалра хъапIрашул.

Гъясан. Вуйиган, уву дявдиь анжагъ чайна уьлтIан гъазанмиш гъапIундарва?

Муса. Гъаци вушул. Мумкин ву – уьлра хътарди, анжагъ ичIи чай.

Гъясан. Ваь, дуст, гъич къабул шуладарзуз уву. Бегъем кучухнава. Хъа разведчикза кIура.

Муса (*мюгъталди*). Узу разведчик ву кIури, гъаз фикир гъапIунва?

Гъясан (*яваиди*). Узу къюбан яв ччвур текрар гъапIунза. Хъа уву, фужкIа аьгъю даршулайи тIулар апIури, деънава. Жини саб тIалаб тамам апIурайир вушул гъапунза. (*Зарбди аьлхъюру. Дугъан гъягъийрихъ Мусара яваиди ккятIялхъну.*)

Муса. Бахишламиш апIин, Гъясан халу. Аьгъю гъахънийзуз уву. Фици аьгъю шулдархъа. Амма, фици-вуш...

Гъясан. Фу пуз ккундавуз?

Муса. Инсанариз атIуз ккундадарзуз.

Гъясан. Фуж? ГъатIунва узуз? Фила?

(*Гъамусдизкъан гагъ столихъ деъну, тIубар столиин далдабуйиинси йивурайи, гагъ, фиткан-вуш гъалабулугъ кайирси, напрус зигури лицурайи Фяргъяд багахъна гъюру.*)

Фяргъяд. Вахт фукъан ву, Гъясан халу?

Гъясан (*жибдиан уччу зунжур хъибтІнайи сяаьт адабгъуру*). Шубубди-лан улдубчІвну.

Фяргъяд. Агъ къурумсагъ. Шубуб хъайиз гъюруза гъапир, гъамусра дуф-надар. Мицисдар дустар хъади хъуб жвувахъна гъюрматсузвал ву. Гъамус гъи-диза. (*УдучІвруу.*)

Гъясан. Магъа узуз датІнайир! Дюднигъди. Саб сяаьт ву мушваъ иц кайир-си лицури. КъацІар алахъбу кІвантІариин зийнар дапІнашул.

Муса. Фуж ву му бай?

Гъясан. Агъю гъахъундарвуз? ИкибаштІан. Уву дявдиз гъягъруган, ду-гъан йицІирхъуд йис дубхънадайи. Хъа гъамус лиг, швушв хуз хъуркънайи жигъил ву. (*Аьлхъюру.*) Гъунши гъул’ан вуйи Фяргъяд ву. Гюлюсюмдин бай.

Муса. Гъа-а! КІваин гъахъунзуз. Дугъридан, агъю шули имдар.

Гъясан. Гъаз гъи думу мина-тина гъамци жаргъураш, агъявуз? Швушв хуз ккунда!

Муса. Хъа гъит хури! (*Пашманди.*) Дяви ккудубкІну – эвленмишра хъуз хай шул. Сарун вари хай шулу.

Гъясан. Гъе! Шад хъуз гъялак махъан. Дугъу чаз швушвди Кирей абайин хтул кадагъна.

Муса. Гъадму варидари «къискъис Кирей» кІурурин хтул?

Гъясан. Бегъем ахмакъ духъна къаби къун. Кепкихъ фуж-вушра бугъмиш апІуз гъязур ву. Дугъаз, икибаштІан, чан хтул сар девлетлу жилириз тувуз ккун-да. (*Мелзнахъди «те»-йир апІуру.*) Йиз сад къад йис алдагънийиш, узу думу гъадагъуйза!

Муса. Хъа фтихъ дийибгъна ляхин?

Гъясан. Къад йис алдагъуз шуладарзухъан.

Муса. Узу увкан улхурадарза, хъа Фяргъяддикан.

Гъясан. Гъа! Узу кІурадарин – Кирейиз девлетлу жам ккунда. Хъа Фяргъяд сар гъацир ву... Вушра, чухсагъул чаз, гъи узухъна чарвайин саб агъ гъабхну. ЙицІур касдиз аш гъязур дапІназа – гешт хъапІдихъа, Муса!

Муса. Хъана гъавриъ шуладарза. Сифте кІурава Кирейиз чан хтул тувуз ккундадар кІури. Хъасин гешт хъапІдихъа кІурава.

Гъясан. Фяргъядди мушваъ Кирейихъди мясляаьтар апІуб ккун гъапІунзу-кан. Чан хтул тувруш, дарш.

Муса. Кирей аба гъюрадар кІури, думу гъамци сикинсуз духънайин?

Гъясан. Ваъ. Дугъан дуст Ильясди къан апІура. Фяргъяддиз сарна-сарди къабирихъди гафар апІуз гучІура.

(*Чайханаизди Фяргъяд архъру. Думу лап тюнт духънайиб рябкъюру.*)

Муса. Хъа уву бализ гъаз кюмек апІурадарва?

Гъясан. Ваъ, ваъ. Узу, мушван эйсийиси, саринра тереф дибисну ккундар. КІваан узу Фяргъяддихъанди вушра.

Фяргъяд. Ильяс гъюрур дар. Гъи гъачІнин думу машинарин рукъариз шагъриз гъаьну. Гъапнукъан дар, алчагъри. ГъапІру гъамус, Гъясан халу?

Гъясан. Дердар мапІан. Узу увуз цІйи дуст гъагунза. Таниш йихъ. Муса кІуру мугъаз.

Фяргяд. Узуз думу аьгью гъахьнийзуз. (*Хил гъачІабккуру*).

Муса (*фу кІуруи мюгьталди*). Учвуз ккундачвуз, узура...

Гъасан. Фу увура?

Муса. Мясляаьтариь иштирак духьну.

Гъасан. Сарун фици? Фяргяддихьна уву Аллагьди гъаьну. Гъациб фикир вуйиз.

Фяргяд. Дугьридан, Муса халу, кюмек апІин. Узуз думу ляхнарикан улхуз аьгьдарзуз.

Муса. Узуз аьгья кІурава?

Гъасан. Буш ихтилатар чІяаьн. Ляхнар дапІну ккунду. Думу дуфна.

(*Чайханайин раккнаригьинди Кирей аба гъюру. ИсчІли жандкин, ипни къабир ву. Хъадукар дуфнашира, йирфарихъ мани ургам хъа. Аьйнар ал.*)

Кирей (*раккнарихъ ккиннайибдикан хайлинси ликар марцц апІбалан къяляхъ, уьгьйир апІури*). Гъаз дих дапІнава, Гъасан?

Гъасан. Ужудар лайикь инсанарихъди уву таниш апІуз ккундузуз, Кирей аба. Гъаму къягьялиз Фяргяд кІуру. Хъа гъаму кас дугъан дуст Муса ву.

Кирей. Йиз дурарихъди таниш духьну гъаз ву? Узухъ жара ляхин хътарин? Фицдар-вуш гъилицнацарихъди лягьялягьяр апІубтІан?

Фяргяд (*дишла тюнт шули*). Хъебехъ, аба...

Муса (*кжебехъну гъуз кІури, дугъан гъвалаъ убсру*). Яваш, яваш, гъюрматлу кас, тюнт махъан. Сифте учухъра хъебехъ. Гъач, деъ гъаминди.

Муса. Фука алдру столикъ ихтилатра пчІуб шулу. Гъеле, Гъасан, аьбкъин, ихъ гъарганси.

Гъасан. Гъамусяаьт! (*Жаргъури, столина вари хуру*.)

Кирей (*даккундису столикъ деъру*). Фу пуз ккундайкІан учвуз? Йиз яшнаъ узуз дерехъуб фу имийкІан?

Муса. Увухьна, гъюрматлу кас, ич саб бицІи гъуллугъ айич. Увуз сар уччу хтул риш а кІури, деебхъначуз.

Кирей. Шлиз-вуш думу а, хъа шлиз-вуш адар.

Муса. Аьгьячуз, аьгьячуз. Улин ниниси уву думу яв хтул уьрхюрайиб аьгьячуз. Хъа уьмурлугъ думу яв гъвал уьбхюри гъудрузрубдин увура гъавриь ашалва. Дюз дарин узу?

Кирей. Дюз кІурава. Хулаъ уьлин къацІ айи сар ужур кас дугъаз къисмат шул кІурза...

Муса. Гъасан халу! Фу дубхнава гъамина? Увуз гъапундаин, гъарганси суфра албаг кІури. Гъаму фу ву?

Гъасан. Фици фу? Чарвайин йикк кайи аш ву, плов!

Муса (*Кирейиз дярбкъьрусси, дугъаз ул кчІюбкъюру*). Рябкъюрузуз. Хъа колбаса набшдияв, гъубхъу петь, аварши, гъубжу балугъ? Фяргядди увухъна швургъан варж манат тувну. Накъ варжсана тувну. Гъапунва пуликан?

Гъасан (*Мусайин гъавриь духьну, дугъахъди хъипру*). Хъа... Шагьриз базариина гъягъюз хъуркъундарзу. Закур суфраийин вари ихъ гъарганси хъибди, Муса.

Муса. Бахишламиш апІин, халу. Гъи гъамци вушра мадар апІурхъа. Закур-
ра гъач, жараси гъюрмат апІурчавуз.

(Убхъуру.)

Кирей. Учву гъар йигъан гъамци ипІурачва?

Муса. Хъа фу ву? Дявдиъ варидариз фукъан вушра гаш гъябкъну. Гъамус
фун абцІайиз гъипІишра шулу.

Кирей. Хъа мукъан пул гъапІруб вуйичв?

Муса. Гъе-е-е! Думу ич сир вуйич! (*Машира дучІубхну, Кирейи учв столи-
хъан гъудужвурайиб улупуру. Мусайи думу дерккру.*) Хъа увуз, цІийи багахълуйиз-
си, жиниди кІурчавуз. Амма лиг гъа, сарикнара! (*КІвантІаршин тІуб иливуру.*)

Кирей. Пагъ, кІубнир! Йиз багахълура гъахъну гъа!

Муса. Агъявуз, халу, Фяргъяд къанди хулаз дуфну ими. Думу дявдиъ ади
гъахъну.

Кирей. Душваъ гъахъидар цІиб адар.

Муса. «Берлин бисбаан» вуйи дугъан медаль рябкъюравуз?

Кирей. Медалин фу а мушваъ? Узкан абдал апІурава?

(Убхъуру.)

Муса. Яваш, яваш, гъарйир мапІан. Узу увуз кІуразаки. Фяргъядди Бер-
лин гъибисиган... ИкибаштІан чав сари ваъ, дугъаз сацІиб кюмек гъапІдарра
гъахъну. Гъаци, Берлин дибисну, къяляхъ гъюру Фяргъяддиз немцарихъан саб
фукІа чахъди хуз ккун гъабхъну. Гъаци гъавайиди дугъу дявдиъ чан ифи удубз-
нийинхъа? Сар девлетлу хуларизди думу адахъуру. Саб гъабра хъади, Фяргъяд
душв'ан удучІвну. Гъамциб ахъюб! Чахъди хулаз гъабхъну думу.

Кирей. Увуз Муса кІурдарин? (*Мусайи кІул хъапІру.*) Йипа, Муса, къаби
гъахъиган, узу ахмакъ гъахъну кІури, фикир вуяв? Берлиндианмина гъаб
дубхну гъаз ву? Мушваъ дурар цІиб айин?

Муса. Аххириз хъебехъ сифте. Хулаз гъафи Фяргъяддиз думу гъабракан
кІваълан гъябгъюру. ШлизкІа лазим дарди, гъаци гъубзру думу саб мурччвахъ.
Сад йигъан думу гъаб хъана Фяргъяддин уларики ккабхъру. Уччвуйи дидкан
клигуру. Хъа фу лигурва? Пагъ! Гъаб аьдатнануб дар – гъизилин ву! Марцци
гъизилин! Магъа гъамус Фяргъядди, цІи-цІибди думу гъабракан ктабтІури,
масу тувра. Гъар йигъан чанра фун абцІра, дустаризра гъюрмат апІура. ИпІин,
халу, нач мапІан. Гъясан халу, сабсан аьбкъин!

Гъясан. Гъамусяаьт! (*Фокусар апІруриси, лувраан бутылка адабгъуру ва
стакнариъ арагъи убзру. Кирей къабул дардиси дугъахъинди лигуру ва дугъу чан
стакан гъирагъдиз гъадабгъуру.*)

Муса. Убхъур дарва? Дюз апІурава! Фяргъяддира убхъурдар. (*Чахъан
стакан тадабгъурайиси, Фяргъядди тяди арагъи убхъуру.*) Лап цІибдитІан уб-
хъурдар. Хъа гъи дугъаз сацІиб хай шулу, сикинсузвал ка. Ухъузра мидкан за-
рар хъибдар. Яв сагъвалихъан, Кирей аба! (*Кирейихъди убхъуру.*)

Кирей. Саб ляхнин гъавриъ шуладарзу. Йиз хтул шлиз хъирсра? (*Фяргъяд-
дихъинди тІубахъди улупуру. Ушвниъ айибдихъан фукІа нуз даршулайи Фяр-
гъядди кІул хъапІру.*) Хъа гъарган улхурайир уву вува. (*Мусайихъинди улупуру.*)
Му яв ушвниъ айи мелз вуйин?

Гъясан. Начди а бализ.

Кирей. Гъамкъан начир вуш, дугъаз дявдиъ медаль фици тувну? «КІубан-вализ» тувру медаль аьгъязуз, амма «ГучІрувализ» я «Начвализ» тувру медаль гъич гъябкъюндарзуз.

Фяргъяд (*хъюл'ан уьру духьну*). Дявдик мукучан. Душваъ фици гъабхьнуш, вари ктибтуз даршул. Хъа ккебехъназа узу, гъаз гъапиш фукІа лазим даруб пуз гучІуразуз. Саспидариз яманди хъял гъюру.

Кирей. Хъа уву фици-вушра йип. Гиран апІурдарза.

Фяргъяд. Фу кІурухъа? Яв Мавлида узуз ккундузуз. Дугъаз узура – якъинди аьгъязуз. Хъа фужкІа йиз улихъ дийигъиш... (*Явашди столік гъурд кучру.*) Саб гафниинди, думу йиз швушв хъиди. Гъавриъ гъахъунва, халу?

Кирей (*гучІ кадиси ярхла шулу*). Мюгъюббат ади хъуб ужу ву. Амма саб узуз йип. Яв гъизилин гъаб ккудубкІиган, хизан фтихъ убхюз ккава?

Фяргъяд. Гъаб? (*Хъял кадиси Мусайихъанди лигуру.*) Бейгъуш ибшри гъадму гъаб. Узухъна швургъан цІйи трактор тувну. Лап цІйибу ву. Дициб ляхин хилиъ ади, узу хизанра убхюрза, увузра фу-вуш кубкъру. Хъугърадарва дарш? Узу бицІи бай ву кІурава?

Кирей. Ибшри, ибшри. Хъугъраза.

Гъясан. Маншаллагъ! Лишан кипуз фила гъюру?

Кирей (*саб геренди фикир данІну*). СаритІ гъачай. Амма вари ихъ аьдатниинди ибшри. Маллайи нюкягъ апІри.

Фяргъяд. Малла наан агуза увуз? Ухъухъ саб мисткъан имдар.

Кирей. Ибшри, учву кІуруси ибшри. Маллайн ерина узу шалза.

Гъясан. Нюкягъ апІбан пешкешарра увуз шула сарун?

Кирей. Сарун фици? Вари ихъ аьдатниинди дубхъну ккунду.

Гъясан. Пагъ аьмалдар! Хуб аьмалдар дарвахъа, халу!

Кирей. Вуйиган, саритІ увуз ккилигурза?

Фяргъяд. Ккилиг. Гъюруза.

Кирей. Яв гъизилин гъабракан узуз саб тки хузра магъархан. (*Жавабназ ккилилигди, гъягъюру.*)

Фяргъяд (*Мусайиз*). Увура яв гъабракан ккебгъунва. Гъизилин гъабар кІулиъ айир, уву наан дявдиъ гъахънийкІан?

(Хъана пашман гъахъи Мусайи Фяргъяддиз жаваб тувурдар. Фяргъядна Гъясан гъягъюру, Муса гъамушваъ гъузру.)

Муса:

Дяви, дяви... ккудубкІнийкІан му дяви?

КкудубкІундар. Йиз кІваъ шула учв давам.

Дяви дарин увуз уьмур му хяви,

Ликкрикк ккипуб вартІан марцци гъисс йиз кІван.

Ахъю дюн'я гъабхъунзузки гъамус буш,

Ялгъуз вуза инсанарин арайиъ.

Ккилигури а гъи мушваъ узуз фуџ?
Шлиз ебхъуру кІваъ убхъурай гъарай йиз?

(Гъадушваъ, хъайигъан гвачІнин.)

(Аку дубхънадар. Умывальникдихъна душну, Мусайи чан кІул'ин шиџ улубзуру. Цалиџ йивнайи ккумрахъна дуфну, дидихъ тІурин хъибтІру. Гъялкъа дапІну, дидиџ кІул ивру. Амма кусрийишин улучІвуз хъуркъурдар, Гъясан гъюру. Дугъан хилиџ накъ чахъ хъайи гаркІал а. ГаркІлихъди дугъу тІурин гъадаб-тІуру. Саџиб вахтна Муса ва Гъясан, фукІа даркІури, чиб-чпихъинди лигури дийигъуру. Сарпир вуди Гъясан уяџ шулу.)

Гъясан. Абдал духънаву, Муса?

Муса. Гъахънийиш уџу вуйи. Рягъятди хъибдийи.

Гъясан. ГъапІуз ккундайвуз?

Муса *(аъзиятнан аълхъюб улупуру).* Рябкъюрадарвуз? *(Чан гардандиџ айи тІурин адабгъну гатІабхъну, Муса кусрийишин деџру. Вари чан уъмриккан аьсси духънайи инсанси шуру.)*

Гъясан *(фу кІурушра мюгътал духъна).* Гъа, гъа, гъапІну? Фу гъабхъну? Фуџ вуйкІан кІурайза. ФуџкІа жарар учІвуншул кІури, фикир гъабхъний-из. Хилин тІул кайидар гъамус гизаф духъна. Хъа уву вува. Гъа, гъа, гъабхъи. *(Гъюнарихъан дидисну, Муса зарбди тІурчвур.)*

Муса. Гъит узу! Узу тІурчвуб герек дар, Гъясан халу. Гъянаџ фукІа имдариз. ИчІиди ву душваџ.

Гъясан. Гардандиџ тІурин гъаз ипунва? Сагъи жилир вува, амма гъялкъа-ийџ учІврава?! Фу гъабхъну? Дяви гъябкъюнвуз...

Муса. Гъахъундарза узу дявдиџ.

Гъясан. Фици гъахъундарва? Хъа наан гъахъунва?

Муса. Йисирвалиџ. Плендиџ. Женгнаџ учІву садпи йигъан немцари къялаџ тІаунчу. Саб-къюб пІакъ апІуз хъуркъунзу, хъасин... Шубуб автомат йиз мухри-ина алаџну: «Рей йихъ, урус Иван!» – гъапну. ГучІ гъабхъунзуз. Гъадмукъан гучІ гъабхъунзуз. ЙикІуз гучІуйзуз. Хилар за гъапІунза. Агъ абдал! Хъасин, гъяйванатарси, учу саб лагериан тмунубдиз хъаџри гъахъну. Аэродром тикмиш гъапІунча, хъасин сабсана. Гъар йигъан учу урчвуйи. Гъар йигъан гашди шуй-зуз. Гъар йигъан гучІури шуйза. Ва гъаци – шубуд йис. Гашди ва гучІури, нем-царихъ лихури.

Накъ гъизилин гъаб кІваин гъабхънийзуз. Гъябкъюнзуз гъациб гъаб. Узу ади гъахъи лагерин начальник Граубергди гъациб гъизилин гъабраџди учухъ-ди чаз ипІруб хуз гъитуйи. Гъизилин гъабраџди гъубхъу йикк ва дуржнайи картфар. Марцци ччимдиин дуржнайи картфар! Хъа уву – вари уъмриџ фукІа дипІну адрур. Яв къяляхъди автоматчик гъюра. Йикк гъабхурайирин фикир шу-лаяв – йивну бац, хътІюбкъюрза думу гъамусяаџ, хъасин, чаз ккундуш, йивну йикІри. Гъаци гизаф инсанар гъийихну. Ушвниџ айиб чІвубкъюзкъан гъидритди йикІуйи, фашистари. Ва аълхъюри дийигъуйи хъасин.

Ясана уч апІуйи учу вари саб йишв'ина. Мурдал гъабхъи саб гъяйван ди-пуйи ич улихъ. Фици учу думу кІябгъюруш, лигури дийигъуйи. Чиб-чпиз

хъзигури, бацарихъди, къацарихъди кдубтѳури, саб ткикъан жвувахъди гъаб-хуз. Шиклар йивури дийигъуйи. (*Хилра хъанІну, ккебехъуру.*)

Гъясан. Хъа ккудубкІну, аьхир, вари. Вари ккудубкІну.

Муса. Хъасин йицІуб вазлисан ихъдарин лагериъ вари ахтармиш апІури гъахъну. Фуж вува? Йисирвалиъ ахъуз гъаз гъузунва? Узуз урус чІал аьгъдру тІул гъапунза. Деетну узу. Гъаддиз улихъна хул’ан кагъаз гъафунзуз...

Гъясан. Айнисайихъан?

Муса. Аьгъявуз варибдикан?

Гъясан (*гъирагъдиз лигури*). Аьгъязуз. Шлиз аьгъдархъа?

Муса. Зульфиййи гъибикІну, аьхюну шуру. Варибдикан гъибикІну. Айниса Халидрихъна яшамиш хъуз гъушну кІури, дурариз бицІир гъахъну кІури, би-цІину чве Рустамна учв чпин бабахъ гъузунча кІури. (*Пауза.*) Йиз сижар баб вуди гъахъирихъ. Саб гафниинди, гъягъру йишв имдарзуз, Гъясан. Ва душну-ра гъазкІа дар. Накъ Фяргъяд гъяркъиған, юкІв шад гъабхънийиз: швушв хуз ккундайи уччу жигъил бай. БицІи вахтназ вушра, вари кІваълан гъубшнийиз. Гъамус хъана вари кІваин гъабхъну.

Гъясан. Уву абдал вува, Муса. Жилирвал ктарвук. Увухъинди лигуз хъавиди азуз.

Муса. Гъаз жилирвал ктар? Дишагълийи гагІахъну кІури?

Гъясан. Уву ва яв хпир, ичв арайиъ учІврадарза. Яв шуру, Зульфиййи, увуз кагъаз гъаз гъибикІну кІурава? Уву яв ахмакъ кІул гъялкъайиъ иври кІури. Думу ккилигура увуз. Уву рякъюз ккунда. Агъ, эгер узуз йиз баярикан санирикъан гъибикІнийиш... Уву рякъюз ккундазуз, адаш, хъуркъ, кІури... Узу дюн’айин тмуну кІулихъна жаргъуйза. Амма бикІурдар – къюридра гъакІну, дявдиъ. Къюрпи балкан хабар кубкІур, хпирра кечмиш гъахъну. Хъа ягъчІвурна юкъудпи йисан Фяргъяддин дадара гаш’вали ккагъну. Мушваъ варидарин гъаци... Амма яшамиш шулачаки. Хъа уву – жигъил адми, хилар-ликар сагъди имияв. Шлиз рягъят апІуз ккава?

Муса. Аьгъязуз, саризра. Амма читинди вузуз, йиз гъавриъ йихъ. Ккундийзуз, аьхир, думу. Анжагъ гъадгъукан вуйиз плендиъ айирин вари фикрар! Хъа дугъу, къяппайи! (*Хъял кади, чан кІулиъ гъурд убсру.*)

Гъясан. Хъа чан жан адабгъри! Жарар дихъурвуз. ЦІиб айин дурар? Хъа веледар ликриин дапІну ккунду.

Муса. Ккунду. (*Ккебехъуру.*) Уву... бахишламиш апІин. Ва сарикнара макІан.

Гъясан. Вуйиған, гъан, гъудужв. Ичв гъулаз рякъюъ учІв. Лисузди хъуркъурву.

(*Рабиятдин хулаъ.*)

(*Фу-вуш кпирхури, Рабият деъна. Муса гъюру. ИчІибси рябкъру чан вещьмешокра хилиъ ади, гурзлийи дийигъуру.*)

Муса. Салам алейкум, Рабият Гъямидовна. (*Хилиъ айиб дипну, Рабият гъедергуру, къюб-шубуб лик Мусайихъинди алдагъну, дийигъуру. Чав гъапІруш*

мюгьтал шулу. Мусайихьинди лигури дийигъуру.) Гъаз ккебехънава? (КкятІялхъ-юри).

Рабият. Я Аллагъ, узу жилариз зигри. Гъаму Муса вуйин?

Муса. Ккилигурадайчва узуз?

Рабият. Ккилигурайча.

Муса. Ккилигурайиб рябкъюрадар.

Рабият. Белки, рябкъюрадаршул. (*Ишуру, амма Мусайиз багахъ шулдар.*)

Муса. БицИдар наану?

Рабият. Хадижат мектебдиъ ими. Гъамус гъюру.

Муса. Ибшри, ккилигурза.

Рабият. Рякъюъ дуфнава, саб къацІ уъл ипІин. Гъамсяагъ узу...

Муса (*дугъан гафар къатІ апІури*). Фука лазим дар. Саб герендиз учІвур вуза, бицИдар рякъюз. (*Пауза.*) Дахаргназу дурарихъ. Хъа уълиз иштагъ адариз.

Рабият. Хъял дапІнава учкан? ДапІнайиб рябкъюразуз.

Муса. Хъял гъапІишра, фу мяна а? Узу гъамус учвуз сар фуж-вуш танишкъан дару инсан вуза. Ясана – ярхла гъунши. Дугъу хъюлар гъапІну-гъапІундар, узуз фу ву? Увузра гъаци.

Рабият. МакІан гъаци. Уву я сар фуж-вуш, я гъунши дарва. Йиз худлар увкан вуйибдикан гъархнадарзуз. Увуз «йиз бай» кІурира узу къастан гъапундайза.

Муса. Ав, ав. Гъадгъазра «йиз бай» кІурава? Гъадгъан хизандиъра увуз хтул духънавузки.

Рабият (*кІул ис дапІну*). Халид учухъна гъюрадар. Узуз дуфну ккундайзуз.

Муса. Хъа учву дугъахъна ахю хушниинди гъягъюрашалчва.

Рабият. Эгер уву элергуз дуфнаш, элерг. Саб гафра хътабгъурдарзавуз. Элерг.

Муса. Гъамус элергну кІури, фу ву? Фу мяна а?

Рабият. Вуйиган, хъебехъ. Йиз шураз яв пуз ккайиб ккарва...

Муса. Дугъахъди узу саб гафра апІурдарза. Гъит думу йиз уларикккъан ккадрархъри. Гъаци йип дугъаз.

Рабият. Ибшри. Узу жарабдикан кІураза. БицИдарикан. Дурарин саб тах-сирра адар. Вуйин?

Муса. Гъаци ву.

Рабият. Уву саб хабарра адарди гъудургну кІуру кагъаз гъафиган, учу би-цИдариз фука гъапундарча. Эгер чпиз шликІа гъапишра, дурар хъугърадайи.

Муса. Хъа учву мукъан ухди гъаз хъугъунчва?

Рабият. Учура хъугъундайча.

Муса. КучІлар мапІан! Варидари узуз кучІлар апІурачва! Яв шуразна увуз варидарихъна марцциди гъузуз ккундачвуз! Гъамрарихънара, гъатра-рихънара! (*Рабиятди машинин хилар иливуру.*) Намус гъудубгну яв шуру! Магъа вари гъякъ.

Рабият. Уву кІуруси ибшри. Гъитдихъа думу. Саб ккун апІурза увкан – сацІиб вахтнакъан гъамушваъ гъуз. Гъит веледариз уву рякъри. Дурариз адаш лазим ву. СацІибкъан.

Муса. Магъа. БицИдариз адаш лазим ву! Хъа адашдиз бицИдарра лазим ву. Хъа яв шуру гъаци гъапИнуки, учу сатИди сарун гъичра даршлубси.

Рабият. Мушваъ йиз риш адар. Ккунш, саб вахтназ узуря удучИвну гъягъюруза. Хъа уву гъамшваъ яшамш йихъ. Сарира увуз манигъвал апИдар.

Муса. Агъдарзуз. Фици апИруш, узузра агъдарзуз.

Рабият. Хъа уву яв кIвахъ хъебехъ. Диди фици кIураш, гъаци апИн. Яв юкIвутIан дюз рякъ сарира улупдарвуз.

Муса. Пуб рягъят ву. Мициб агъвалатнаъ кIвахъанра дюз рякъ улупуз шулдар. Думу къюб йишв'ина пай дубхъну ккунду. Гъавриъ ава? Гъаму хуларик цIа кипузкъан ацIназу. ЦIигъ вари улдубгруси!

Рабият. Я Аллагъ, гъит му дяви ккебгъурин бабу чан куш убшвричав!

Муса. Мушваъ ктисуз хъибдар узхъан. Гъягъидиза. УдучИвну гъягъидиза, наана-вушра. Сифте ихъ колхоздиъ дилихну, сацIиб пул уч апИурза. Хъасин гъягъидиза. Зегъметкеш хилариз гъи ляхин наан-вушра бихъуру.

Рабият. Наан-вушра. Ухъухъра лихуз ужудар адар. Дявди цIибтIан жилар къяляхъ тувундар. Къяляхъ гъафидаринра, гизафдарин хил'ан гъюруб адар.

Муса. Ваъ, гъягъидиза. Чарасуз. Анжагъ сакъюдар кепкар уч апИурза...

(Хулазди бицИдар гъюру. Мусайин бай ва риш. Рустамдиз Муса агъгю гъахъундар. Шураз агъгю гъахъну, амма багахъна гъушундар. Бабахъинди лигури дийигъуру.)

Рабият. Гъаз лигурава? Ичв адаш дявдиан дуфна.

Зульфия. Адаш?!

Муса. Ав, узу вуза, йиз риш.

(БицИдар адашдин хабаъ архъру.)

(Рабиятдин хулаъ. Къюб гъяфтайилан. Муса тIапIнайи унчIвихъ деъна.

Ригъ али йигъ. Хияларикк ккахъна. Гъунши дишагъли Сабият гъюру.)

Сабият. Гъамусдин хайрар, гъунши. Хулазди гъюз хай шулин?

Муса. Гъач. Ужур касдиз гъарган шад вуча.

Сабият. Никк гъабхунза увуз. Таза никк ву, убхъ. *(Столиин никк айи га-жин дивру.)*

Муса. Чухсагъул. Гъамусяаът ушв гъибтну имиза.

Сабият. Гъа баладар. ЧIур шулдар. Думу убхъуз ужудар гъуркIну аяв. Би-цIидар наанив?

Муса. Рабиятдихъди гъариз душна, дурчар уч апИуз. Хъабхъди хуруча.

Сабият. Ужуб ляхин ву. Хъа уву хулаъ гъаз гъузнава? Къюб гъяфта ваяв, унчIварихъ деъну. Постниинси. *(Алхъюру.)* Гъяйифра шулазуз, саб ляхин дар-ди деънава. Гъамусяаът, жиларин хилар гъуркIну адруган.

Муса. Закур колхоздик кучIвуз гъягъюруза.

Сабият. Узу уву гъялак апИура кIури, фикир мапIан. Рягъят апИн. Дявдиъ фукъан вушра ахъ гъапIунва.

Муса. Ав, дарвалар булди гъахъну.

Сабият. Учухъра цIибди гъахъундар... Хъа саспидари, гъякъ кIуруш, чпиз мани мурччв гъабгну. Тухъ уьмур.

Муса. Шилкан кIурава?

Сабият. Гъаци. Гафназ гъапиб вуйиз. Йипа, Муса, гележегдиъ гъапбанди вува?

Муса. КІурадарин, закур колхоздиз гъягъюруза...

Сабият. Дидкан улхурадарза. Жарабдидан гьерхраза. Къаби Рабиятдихъди дурчар хури гъузурва, дарш увуз фужкІа сар жигъил дишагъли агурува?

Муса. УчІру мелз айир дарвахъа, Сабият.

Сабият. Гиран мапІан, Муса. Ахмакъ дишагълийикан хъял мапІан. Амма узу, дугъридан, яв гъавриъ шуладарза. Фтиз ккилигурава? Шлиз? Яв Айнисайиз? Амма давди ккилигурава. Увуз думукъан ккилигундаи думу. Хъа гъамус лапра уву кІваълан гъаъну. Девлетлу Халид касиб Мусайихъ дигиш апІбан метлеб адар дугъаз.

Муса. Айнисайиз Халидрихъна гъягъюз уву кюмек гъапІну кІураки.

Сабият. Эгер дугъаз чаз Халидрихъди яшамиш хъуз ккундайиш, сарихъанра дугъаз гуж апІуз шулдаи. Хъа колхоздин дяхин гытІибкІуб, ав, узу гъапунза. Гаш бицІидар хъайир сар думу дайи. Варидариз аъзият кайи. Дявдиъ айирра сар дугъан жилиртІан дарди дайи. Йиз жилирра къяляхъ гъафундариз. Ва думу гъакІибра якъинди агъязуз. Дугъан дустру кагъаз гъибикІунзуз. Чаз гъяркъъниз кІури, фици йиз жилирик гюлле кубкІнуш... (*нивгъар марци апІуру.*) Аъх гъапІунза. Варидари аъх апІуйи. Анжагъ сар гъадгъухъан Халид дарди яшамиш хъуз шуладаи. Гъамус магъа гарграр китІнайи фуригъди ертура. Саламкъан тувуз ккунди имдар. ФужкІа дугъаз лазимди имдар. Дугъаз увура агъю шулдар, Муса. Уву, ахмакъси, дугъаз ккилигурава, хъа думу ув'ин аълхъюра.

Муса. ГъапІрухъа гъамус? Гъит аълхъри, эгер чаз гъаци ккундуш. Саб фикирра ктарзуз.

Сабият. Кавуз фикир. Узу, Муса, дишагъли вуза. Яв кІваъ айиб яв улариъ рябкъюрузуз. Хъа яв дердназ анжагъ саб дарман а. Гъавриъ шуладарва?

Муса. Фициб дарман?

Сабият. Аъдатнануб. Увура хпир духну ккунду, Муса. Жара хпир, цІйи хизан, цІйи гъайгъушнар гъахъиган, думу гъархдивуз. Дугъан ччвурра гъархдива.

Муса. Дици гъялакди хпир хуб гъунар дар. Хъасин ляхнар имбубсан пис дархъиш ужу ву.

Сабият. Яв Айнисакъан утканур дюн'яйиъ сарун адар кІурава? Магъа узу. Фу ву? Машнаан уччвур дарин? Дарш фукІа жараб къабулди дарвуз? Фикир мапІан, Муса, вари чан йишв'ин ал. Ужудар, ахю, марци хуларра азуз. Узу гъазур гъапІу хурагнаканра фуж-вушра разиди гъузру. Гъи хябяхъган гъач узухъна – увузра рябкъюрвуз. Эгер къабул гъабхъиш, гъузарва узухъ. Гъач, Муса. Гъаз ккебехънава?

Муса. Хябяхъган йиз жара ляхнар айиз. Хъа гвачІнин ухди гъудужвну, колхоздик кучІвуз душну ккунду. Багъишламиш апІин, гъунши, гъюз хъибдарзухъан.

Сабият. ГъапІхъахъа. Гужназ хъючІюхюз шлуб дар. Узу уву жилир вуйкІан кІурайза. Гъякъ жилир. Хъа уву...

Муса. Туб хъапубси, жабгъну гъюруб ахмакъ курџил шулу.

Сабият. Ахмакъ курџил дарди, уву фуж вува? Анжагъ яв эйсийи уву гатлахъну. Хъа уву, рижвра тубччури, хъилицурава, увуз къяляхъ гъач пайиз ккилигурава. Умудлу махъан. (*Аьлхъюру.*) Рабиятдина дугъу увуз улар адруб апџура. Дурари гъамусяаьт дурчар уч апџура кџурава. Ваъ, Муса, дурари гъамусяаьт Халидрин хулаъ чай убхъура.

Муса. Ужувлинди гърах йиз багхъан. Дарш узу фицир жилир вуш, гъамусяаьт улупурзавуз. Яв никкра гъайибх. Зегъерлу дапнаиб вуяв думу. Уж'вал кайиб дарив яв фукла: я никк, я гафар.

Сабият. Уву ужур вува, дарин? Ужур дархъуз фу вуявхъа – дяви ккудуб-клайиз плендиъ деъну дуфнайирин...

Муса. Дургин йихъ йиз уларихъан! (*Мусайин маш гъябкъю Сабият, никк айи гажинра гъадабгъну, гъергру.*) Пагъ намуссуз! Мушваъ вари гъамцдар ву. Вари. Удучџвну душну ккунду мушв'ан. Пул уч дапну, наана-вушра удучџвну душну ккунду.

(Айниса дадаин хулаз биџидарихъна дуфна. Муса гъюру. Рабиятди чай убзра. Улариин нивгъар марџц дапну, Айниса Мусайиз багахъ шулу.)

Айниса. Узуз салам тувузкъан ккундарвуз? (*Хил гъачабккуру.*)

Муса. Салам алейкум. (*Чахъинди гъачабккнайи хил дярябкъганси, хилар жикџуз гъягъюру.*) Узу гъапнийзаки, Рабият хала, узу хулаъ айиган, му дарифри кџури.

Айниса. Мици ухди уву ляхнилан гъюруб аьгъдайзуз.

Муса. Гъи саџиб ухди гъафунза. Кефйир ужуди адариз.

Айниса. Аьгъдайзуз...

Муса. Фургъун, дугъридан, уччвуб вуяв. Гъяйвнарра йикку аџнайидар ву. Дурар гъяркъюбси, уву дуфнайиб аьгъю гъабхъунзуз. Йиз хпир.

(Дурар гъярхъруб аьгъюди, Рабият удучІвур.)

Рабият. Жан язна, йиз бай, аллагъисан, меэлерганай. *(Шураз.)* Увур яв мелз бис. Яв гафар ккудукІну!

Айниса. Фу кІурахъа узу? *(Фу-вуш пуз ккундайи Айниса сикин шулу.)* Магъа, бицІдариз палтар ва ипІрудар гъахунза.

Муса. Девлетлу духънава.

Айниса. Тягънийир йивуз гъялак махъан. Узуз гъамциб уьмур узу ктаб-гъундарза.

Муса. Вуйин? Вуйиган, яв саб тахсирра адарин?

Айниса. Хъа узу Халидрихъна гъаз гъушнуш, увуз аьгъдаривуз?

Муса. Аьгъязуз.

Айниса. Увур яв хушниинди плендиъ ахъундарву.

Муса. Агъа, узу плендиъ гъахъибдиканра аьгъязуз?

Айниса. Гъулаъ гъарсарикан варидариз аьгъа. Жин апІуз шулдар.

Муса. Дици вуш, гъякъ вува. ИкибаштІан. Плендиъ гъахъир ву, гъаци ву-йиган, гъирагъдиз гъадаишра шулу. Шлиз лазим ву дурар – хаинкрар? Лагериъ силисчийира узуз гъаци кІуйи.

Айниса. Ахмакъ фикрар ву дурар.

Муса. Гъит ишри... Гъан, баладар. Хъа уву гъарах. Гъарах, гъарах яв гъад-гъахъна... Гъаз гъягъюрадарва?

Айниса. Фукъан вахт вуйихъ, сар-сариз дяряркъри. Увуз лигуз ккундузуз.

Муса. Дилигну гъаз вуяв? Гъамус шлубкъан ухди вари гъархуз чара дапІну ккунду. Ихъ арайиъ фукІа дархъибси. Гъаци рягъятди хъибди.

Айниса. Хъа увхъан гъархуз шулвухъан?

Муса. Узхъан? *(пауза.)* Ваъ. Сарун шулдарзухъан. Йишвну дахънайири, фикрар апІури шулза. КкунийкІан уьмур къяляхъ апІуз, кІури. Дяви адарди, плен адарди, Халид адарди. Вари – улихъганси. Узу ляхнилан гъюруган, уву хъабхъдиз хураг гъязур апІури, узуз ккилигури. Лавланган ухъу гъяятдиъ деъ-ну, ихъ дагъдиз лигури. КІваин илмияв?

Айниса. Ав. Ва думу дагъдихъ чІвалан гъар аргъаж дубхъна. Гъадму гъар. Сифте вуди ухъу гъюрюшмиш гъахъи йишвахъ. Фукъан вахт гъубшну, думу вари йиз уьмриъ гъабхъибсира дарзуз.

Муса. Гъаци, дахънайири, ижмиди улар ульчІюкьюрза ва дюъйир апІурза: йиз уьмриъ вари улихъган айибси апІина, жан Аллагъ! Амма йиз хиялар тамам шулдар.

Айниса. Хъа дагъ дигиш гъабхъундар. Гъадмуганси дийибгъна.

Муса. Фу? Дагъ, ав, дийибгъну ими. Амма йиз улариъ гъаммишан рябкъю-райиб саб ву. Фици йишвну дугъу уву...

Айниса. Мянасуз гафар ву. Фукъан уву узуз тягънийир гъивишра, агърар гъапІишра – дигиш шлуб адар. Ав, узу Халидрин хпир духъназа. Гъаци гъабхъ-ну. Амма увура йиз кІваъ имива. Анжагъ гъамци гъабхъну.

Муса. Вуйиган, узура гъархнадарвуз?

Айниса. Ваъ.

(Столин дивнайи хиларин кІул дивну, Айниса сескъан адарди, ишуру.

Мусайи дугъан кІулиз тюмер апІуру.)

Муса. Мишан, Айниса, мишан, йиз ккунир.

(Дугъхъан анжагъ гъаму гафариз ккилигурайирси, Айниса тяди дугъан улихъ къамкъариин дусру, хилар Мусайин гъюнариин дивну.)

Айниса. Ухъкан фу гъапІунва, Муса! Уву къяляхъ гъюруб агъяйиш, узу дустагъдиз гъягъюрдаинхъа! Ккилигуз шули имдайзухъан. Вари гъуландари кІуйи: душв'ан къяляхъ хътакурдар. Эгер плендиъ ахънуш, Сталинди гюлле йивуру. Миннат вуйиз, хил алдабгъ, Муса. Ихъ веледар бадали гъаму ляхин гъабхъну...

(Айнисайи Мусайин хилариз макар апІура, гъюнарикан каркар ктатура.

Мусайи дугъан кушариз, унтІаз макар апІура.)

Муса. Баладар, баладар. Вари ахъ апІурхъа. Вари ужу шулу.

(Айнисайин дада гъюру. Хилиъ тюфенгра ади, Халид хъуркъру.)

Халид. Дадайихъна гъафунва, дарин? Дарин, йиз хпир?

(Айниса саб мурчваъ жин шулу. Машиин хилар иливуру. Муса, фтинкІа гъавриъ даришулайирси, деъна.)

Муса. *(уягъ шули).* Салам алейкум, Халид. Фуж йивну йикІуз ккундавуз? Узу?

Халид. Мумкин ву, уву.

Муса. Хъа фу бадали, йиз дуст? Узу йиз хпир хабаъ тІаъну кІури?

Халид. Вуйи яв хпир, хъа йизур гъахъну. Хъа йиз хпир гъахъихъанмина дугъак кучуз саризра ихтияр адар. Увузра. *(Мусайин тюфенгин люле алапІуру.)*

Муса. Яв тюфенгихъди узуз гучІар маккаан. Думу дар кІурударсдар тюфенгар гъяркъюнузуз. Вушра чІивиди гъузунза. Увуз, икибаштІан, узу гъакІни-йиш рягъятди шуйвуз. Думуган саб читинвалра шулдайвуз. Хъа яв сяаьт гъилибхундар, Халид. ЧІивиди гъузну узу. Вуйиган, йиз хпир хъади гъягъюз ихтияр адайвуз. Хулаъ эйси адруган, сулу пеъ гъитІибкІруси, хъади гъушунва думу. Тюфенг ис апІин.

Халид *(ккъятІялхъюру, хъа тюфенг ис апІуру).* Эгер узу дайиш – йибкІуйи яв пеъ. Яв шюхъярра вари йихуйи. Уву немцарихъ лихури имиди.

Муса. Вуш, узу увуз икрамра дапІну ккунду, дарин? Ваъ, узхъан чухса-гъулин гаф ебхъайиз, йивну йикІ узу. Гъан, йив, йив. *(Гъурдар дючІюркъну, Халидриина гъягъюру.)*

Айниса. Яваш! *(Халиддихъинди жаргъуру).* ЙикІурува думу гъамсяаьт – хъа шлиз рягъят апІурва? Санур жилиъ ивру, санур дустагъдиъ итру. Шлиз ужуди шулу? Шлин кІуллан учву сари сар йикІурачва? Йиз кІуллан? Узу пай апІурачва? Малси? Учвкан фужкІа герек дарзуз – йиз бицІидарихъди ялгъузди гъузурза. *(Гъягъюру.)*

Муса. Дишагълийи гъамци гъял гъапІну вари.

Халид. Гизаф вахт вуйин дугъан гъамци... увухъна жаргъури?

Муса. Ваъ. Узу гъафихъанмина гъи сабпи ражну гюрюшмиш гъахъунча.

(Пауза.)

Халид. Узу варибдин гъавриъ аза. Уву фикир мапІан, узу чІуру къаст кІваъ ади гъамци гъапІну кІури. Уву дургбакан хабар гъафиган, узу дявдиъ ади гъахъунза. Айниса ачІни духънайиб гъисаб вуйи. Йиз хпир хъуб дугъаз теклиф гъапІнийза, хъа ваъ гъапнийзуз. Гъарган къабулди вуйзуз думу, гиран мапІан...

Муса. ВуйиштІан, узу увуз чухсагъулра дупну ккунду. Ялгъуз дишагъли-йиз кюмек гъапІунва.

Халид. Хъебехъ, Муса, гъит гъадму гафар. Дявди саризра инсаф гъапІундар, вари гъургну. Жилири жилириканси ккун апІуразавукан: сатІиди яшамиш хъуз хъюгъиган, гиран макадапІан дугъаз.

Муса. Ибшри, Халид. Гъабхъиб гъабхъну. Гъамус гъапІхъа? ФужкІа тахсир апІурадарза. Фикир апІуз ккунибкъан вахт айзуз.

Халид. Узура чІиви инсан вуза. Узу миди ишри, хъа бицІидарикан фици апІухъа? Узузра Айнисайикан бицІир азуз, лап бицІир. Адаш хътарди, думу фици шулу? Йитим апІухъа думу? Белки, вари чан айибси гъитурхъа, Муса? Гъамсяаѳт яв юкІв хъюл'ан убхъураяв. Гъаци дарин?..

Муса. Яв гафариѳра гъякъ а, Халид. Анжагъ узур, уву кІурубси, чІиви инсан вуза. Увуз сар велед авуз, хъа узуз – шубур. Увуз яв бай йитим апІуз ккундадарвуз. Хъа узуз йиздар йитим духъну ккундайинхъа? Гъач ухъу гъамци апІурхъа, Халид: шубур бицІир йитим хъайиз, гъит сар ишри. Ва думу лап бицІидира ими, фтинкІа гъавриъ адар. Хъа ахъю гъахъиган, сар алчагърикан фукІа дугъаз дерехъуз, учу му юрдариан удучІвну гъягъидича. Магъа йиз ахъирин гаф.

Халид. Дугъридан, гъаци ужу шулуш кІурза. Уву, Муса, яв хпирихъди мушв'ан удучІвну гъарах. Гъарах. Йиз байра уърх. Инсандиканси увкан ккун апІураза.

(Халид гъягъюру. Айниса гъюру.)

Айниса. Учву къюридди вари гъял гъапІунчва?

Муса. Думу гъушну. Гъаргандиз гъушну.

Айниса. Уву гъузунва.

Муса. Эргунзу. Зарбди эргунзу.

Айниса. Улихъдиси ухъхъан уъмур хъапІуз хъибдар.

Муса. Ав, улихъдиси хъибдар. Амма фици-вушра яшамиш духъну ккунду. Ва ухъу яшамишра хъидихъа!

Табасаран чІалназ илтІибкІур Рягъим РЯГЪМАН

Амеранурайити
Круника

Тарих
Улаш

Халкъдин рюгънан хазнайик лайикълу пай киеву кас

МЯЛИМДИКАН ГАФ

Гъафиган дагълариз Совет гъюкмин ригъ,
Илмарикан сифте сюгъбат гъапӀу кас.
Кабхъубси гъуларий хуш совет ишигъ,
Медениятдиз учв десте гъахъи кас.

Ватандин дявйирин читин вахтари
Партизнарин жергйириъ айва гъизгъин,
Халкъдиз хурайи хуш вуйи бахтарин
Вардиз шагъидвал апӀуй уьру пайдгъи.

Цийи рякъюз духъну кӀваан вафалу,
Кюгъне чӀуруб дипну, цийиб гъадабгъур.
Илмин пайдагъ ягъалди бисну нурлу,
Табасаран гъярфар сифте адагъур.

КӀваин илмийиз яв сюгъбатар дерин,
ДидикӀнай гранитдик гъизил гъярфари.
Яв сес ибахъ хъайиз, улхурай ширин,
Гъарган аьгъювал, насигъят туврайси.

Яв рякъюьди гъягъюра аьлим жигъил,
КӀваъ къаст ади цийиб яратмиш апӀуз...
Яв гъюрматназ гъарган за апӀурча хил,
Учугъ гъядар буржлу дару кас увуз.

Миржиб чӀал аьгъю кас, аьлим, дилавар,
Гъаз гъуш'ва дарпиди ккудукӀру гафар?
Ахиратдиз яв рюгъ гъабхъиган ахмиш,
Гъагъи хабри юкӀвар гъапӀнийич пузмиш...

КӀура варди: «ГъакӀундар – гъушну классдиз,
Аьжал адар халкъ уягъ гъапӀу касдиз».

Ибрагъим ШАГЪМАРДАНОВ

Табиаьтдиъ зат чӀур даршлу ясан дудрубгъру гъаммишандин къанун,
гъюкум а – садар дюн'яйиз гъюру, садар дюн'яйилан гъягъюру, садари чпин
вая чпин зегъметнан шил вуди саб шейъ, мутму, девлет, яратмиш гъапӀуб
гъибтру, садар, халкъдин уьмрин ва яшайишдин шартӀарик, девлет зияда

апІбак пай ктривди чпи дюн'яйиъ зат дарши мисал дапІну, чпин шилкъан гъидрибтди дургру.

Халкъдин яшайишдиъ, гъарийгъандин уъмриъ инсанвал мюгъкам апІури, дидиъ айи гъякълуб, хайирлуб артмиш ва дерин апІури, багъри ругариин чан фагъмин, зигъмин нурар рагъури, инсанвалин фарз, буржи, эдеблувал, гъякълувал тасдикъ апІури, дубкъури, дидкан гъюз имбу наслариз нумунади чан уж'валин шил гъибтри уъмрин рякъюъди гъушу инсан гъарган чІивидарин арайиъ гъузру. Гъацдар касарин жергейиъ Темирхан Шалбузовра а.

Шалбузов Темирхан Шалбузович 1895-пи йисан Кюре округдин Хив гъулаъ касиб нежбрин хизандиъ бабкан гъахъну. Думу табасаран халкъдин рюгънан девлетнак, культурайик лайикълу пай киву, халкъдин тарихнан уъмриъ ва яшайишдин шартІариъ варидиз мялум ва лайикълу шил гъибту, культура зиина вуйи дережайиз за апІбан бадали эрг'вал аьгъдарди жафа гъизигу касарикан сар ву.

Темирхан Шалбузовди ихъ табасаран халкъ бадали (мялим, аьлим, шаир ва женгчи вуди) гъапІу ляхнарикан, гъизигу жафайикан, дугъан гъарган жанлу пак рюгънакан гъякъ дарпиш, ухъуз, дугъан девриъ яшамиш гъахъидариз, дугъахъди гъилихдариз, уьлин къацІ гъипІдариз гъипІуб гъярам шул, дугъан къанажагълуваликан, бизарвал аьгъдарди халкъдин рюгълувал зиина адабгъбан ва адлу апІбан бадали зегъмет зигбакан дарпиди гъитиш, аьйиб шул, гъюз имбу наслариз дугъкан фукІа дарпиди гъитиш, дурари ухъузра гъюрмат дарапІур.

Инсанарин фикрар, умрин аьлакьйир гизаф гъидикънайи девриъ уъмрин рякъюъ учІву, касиб абйир-бабари, чпин мадар бадали дугъкан гъулан малла духъну ккунди, чпин бай мистаъ ачухъ дапІнайи мектебдиъ тІау Темирхан Шалбузовдин уъмрин рякъ адлуб гъахъну.

Зирек ва зигъимлу Темирханди мектебдиъ аьраб гъюрифат ухди, рягъятди дубгъуру, ислам диндин асасарикан вуйи гъудгнар апІбан шартІар, диндин, шариаьтдин къануарна гъюкмар эзберди аьгъю апІуру. Чан таяригъ думуси ужуди Кьур'ан урхуз аьгъюр гъядаи, гъаддиз дугъаз вариди гъюрмат апІуйи. Дугъан зигъимлувал гъякъюу гъулан маллйиризра, жямаяьтдизра бай къабул шулу ва дугъу чан урхувал давам апІуз гъитуз ккун шулу.

Гъеле мистан мектебдиъ урхури имиди, дугъаз ужуди лезги чІал аьгъяйи. Бализ жара чІаларра аьгъю апІуз ккун шулу. Думу вахтна аьраб чІалнанна тюрк чІалнан суй айи, ва бицІи Темирхан дурар дургъуз чалишмиш шулу.

Гъадму вахтари Т. Шалбузов чаз сумчрариъ, милариъ, машкврариъ гъеерхъу халкъдин мяьлийир дикІуз хъюгъру. Саб вахтналан дугъу уч

гъапубдикан хилин хатниинди дибикнаи и китаб шулу. Узуз швнубна-сабан дугъу гъадму гъварчнаан мяълийирин бендар урхури гъеобхънийузуз. Дурарикан йиз Къваин илимбу къатлар 1949-пи йисан узу адабгъу «Бахтавар уьмур» ктуру сабпи табасаран поэзияин гъварчнаъ – антологияий тувнийза. Гъайифки, думу хилин хатниинди дибикнаи гъварч, гъятдиъ гъуршнакк ккаий библиотекаяик ца кабхъган, гъубгнийи. Узуз аьгъюбдиинди, думу гъварчнаъ Т. Шалбузовди мажвгларин машгъур ашкъвар вуйи Гъямидрин, Гъажикеримдин мяълийир, тахаллусар ади гъахъну. Дидланра гъайри, дугъу Рутул, Ахцегъ чав урхури гъахъи вахтари ашкъварин гафар, келимйирра уч апури гъахъну. Саб шак адарди душаваъ Зюрдягъ Гъажи-Сяидрин, ГъуштГил Ил'яедин, ЦанитГил Рягъмдин эсерарра ади гъахъну. Амма, гъайифки, ухъуз дурарин шилкъан гъубзундар.

Темирхан Шалбузовди жигъилди имиди ужуди, ачухъ ва гюрчег сесниинди, назмиинди Къур'ан урхуз агъю гъапнийи. Дидланра гъайри, дугъу гизафжара китабарра урхуйи. Гъарган чан аьгъювалар артухъ апбан хасият хъайи Т. Шалбузовдиз урхувал давам апуз ккун шулу. Гъаддиз думу, чан касибвалиин лик иливну, Гъубайиз, Шеккийиз гъягъюру. Душвариъ айи аьлимариз зирек жигъил къабул гъахънийи. Дурари дугъаз азербайжан чал дубгъуз, иран чалнан асулар, грамматика аьгъю апуз кюмек гъапнийи.

Къяляхъна йисари азербайжан чалниинди улхру Лучек, Шиназ ва жара рутул гъуларий Т. Шалбузовди азербайжан чал эзбер апуру. Дарсар адру вахтна сумчарий, жигъиларин мяракйирий иштирак шули, гафар-чаларихъ хъпехъури, къабул гъахъи аьнтикъа гафар, мисалар диклуз хъюгъру ва гъаму жорейиинди азербайжан чал ччиваризкъан аьгъю апуру.

* * *

1916-пи йисан 20-21 яшнаъ айи жигъил Темирхан Шалбузов учв урхуз душнайи Азербайжандин Гъуба ва Шекки терефариан Дагъустандиз къяляхъ гъюру. Кюре Округдин меркез вуйи Къасумрин гъулаз гъафиган, гъадму Кюре округдин шариаът суддин вари гъюкум хилиъ айи гъяким, гъвандккарин Гъажи-Къуттайихъна душну, дугъаз чав, урхуб ккудубкӀну, Шеккийиан дуфну айиваликан мялум апуру...

Дугъахъди ихтилатар апбалан къяляхъ, округдин шариаът суддин председатель Ханмягъмадов Гъажи-Къуттайин къул али Кур гъулан къази ва мялим вуди тийин апбан кагъазра хъади, Темирхан Шалбузов Кур гъулаз гъягъюру...

Къюд-шубуд йигъандин муддатнаъ Кур гъулан аьхювал хлиъ айи вакиларихъди, мялим-тялимарихъди, гъулан, мистан бязи гъяларихъди таниш шули, гъулаъ шариаътдин къануарна гъюкмар фици кули адагъури аш, фикир тувну, дугъу, мистан мектебдиъ урхури айидариз чпихъди таза къаздиз ва мялимдиз таниш духъну ккунди а дупну, мялум гъапу. Хъа дурари йигъ тийин гъапиган, Темирхан дурарихъди гюрюшмиш хъуз гъафну. Мистан мектебдиъ урхури айи баярин къадар 20-25 кас вуди шулу. Темирхан Шалбузовди дурариз учв къази ва мялим вуди тийин апбакан, улихъ дийигъну айи вазифйирикан, чан буржарикан ктибтуру. Хъа учв Хиван вуйиваликан, чав гъулан мистан мектеб ккудубкӀну, сифте Къибла Дагъустандиъ аьлим-мялимар гъязур апру рутуларин Лучек, Шиназ гъуларий мялимарихъ ва Ахцегъ машгъур мялимарихъ урхувал,

хъа Гъубайиз ва Шеккийиз душну, душварин алим касарихъан дарсар гъадагъури, азербайжан чІал ужуди аьгъю аПурѳи, аьраб чІалра, фарс чІалра аьгъю аПуваликан ктибтуру...

– Гъаму учвуси гъулан мистан мектебдиъ гъудгнар, дюаь аПуз, ясин урхуз аьгъю дапІну, Къур’ан сес ачухъди, назмиинди урхруган, «ужуди урхурава» кІури, тяриффра гъапІган, узуз вари ислам дин аьгъюганси гъугъубжвзуз, хъа Гъубайиъ, Шеккийиъ урхуз хъюгъиган, узуз аьгъюбра кІваълан дубшну, сифте вуди урхувал башламиш аПурѳи айибси гъабхънийзуз, – гъапи варидарин улихъ дийигъну жигъил мялимди. Душваъ азербайжан, аьраб ва фарс чІал улхру касарин рюгълувалин меденият дагъустандин халкъарин медениятдихъан гизаф фаркълу вуйи.

Мистан мектебдиъ урхурайидарихъди хайлин ляхин аПІалан къяляхъ, Темирхан Шалбузовди дурарихъди жямаятдин яшайишдикан вуйи жюрбежюр сюгъбатар гъахури ва жара суаларна месэлийр дурарихъди сатІиди гъял аПурѳи гъахъну. Гъаддиз дугъахъ гъурху гизафдари, дугъкан улхруган ва думу кІваин аПруган, Т. Шалбузовдиз «йиз мялим» кІури шуйи ва дурариканра гизафдарикан мялимар гъахънийи. Гъадрарин арайиъ гъаму касар айи: Аьлиев Гъажи-уьсман, узу гъулаъ урхурайиган, ич мектебдин завуч гъашир, физикайинна математикайин илмарин доктор, профессор Бабаев Азим Аьлиевич, биологияйин илмарин доктор, профессор Идрисов Къафлан Дадаевич, Кур гъул’ан вуйи гъардшар-мялимар Шайда ва Аьбдулгъяким Рамазановар, Ватандин Аьхю дявдиъ жанар туву къюр гъардаш – Мягъямед (тмунурин ччвур кІваин илимдариз) Аьгъмадовар. Му сиягъ тамамуб даршул, эгер узуз кІваинди имбудар вари ктрухди гъитиш. Т. Шалбузовдихъ гъурху касарин арайиъ хъана гизаф мялимар, жара гъуллугъариъ гъилихдар а: Мажвгул гъулан лап къюгъне мялим Аьликбер Багъдаев, Атрик лихури гъахъи Р. Къазиев, Ккуми гъул’ан вуйи машгъур мялим Рамазан Къазиев, Хив гъулаъ райондин гъуллугъчйир гъаши Экберов Ярмет, Мамедов Гъябибуллагъ, Рамазанов Зияутдин, Хив мялимарди гъилиху Керимов Сиражутдин, Керимов Мягъямед, Ибрагъимов Гъажибала. Т. Шалбузовдихъ урхури гъахъидарин арайиъ Багъаудин Митаров ва Эседуллагъ Ханмягъмадовра айи.

Темирхан Шалбузовдин саламат ихтилатнахъ хъпехъуз, дугъахъди вуйи сюгъбатариъ иштирак хъуз ккунидарин, думу рякъюз ккунидарин жергйир йигълан-йигъаз яркъу шули гъахънийи. Гъаддиз гъира ихъ арайиъ думу кІваинди гъиту, чпин юкІвариъ дугъан гъюрмат уьбхюрайидарин къадар кам шуладар.

Темирхан Шалбузов гъеле гъулан мектебдиъ урхури имидитІан гизаф урхуз, чаз аьгъдруб аьгъю аПуз ккунир вуйи. Гъаддиз думу дерин фагъум айи гъурху инсанарихъди, маллийрихъди гюрюшмиш хъуз, дурарихъан фу-вуш аьгъю аПуз чалишмиш гъахъну. Думу гъадму вахтари вардиз аьгъю чІалнанна медениятдин машгъур аьлимарин – Зюрдгъярин Гъажи-Сяидрин, Гъажи-Мягъямеддин, Казим Эфендийин, Мягъямеддин философияйин фикрарихъди таниш вуйи, гъацира дугъаз женгчи-шаир Къалухъ Мирзайикан, дугъан уьмрикан вуйи ихтилатар аьгъяди гъахъну.

Уьмрикан, инсандин къисматнакан, халкъдикан гизаф фикрар аПру вахтна, думу сасдар месэлийри цІиб русвагъра аПуйи. Мисалназ, Гъажи-Къуттайи, учв ислам диндин, шариаятдин къанунар уьрхру шариаятдин суд’я вуди

гъахънушра, чан баяр-худлариз исламдин асас вуйи Къур'ан урхуз гъидритди, дурар урус мектебариз гъабакан фикир апІури гъахъну. Гъаз? Машгъур аьлим Алкъадарин Гъясан-эфендийин баярра ислам аьгъю апІбахъ, Къур'ан урхбахъ хътайи, дурари Урусатдиъ урхурайи.

Гъаддиз Темирхан Шалбузовдира чан асас фикир Урусатдиан гъюрайи илим аьгъю апІбаз сарф апІуз хъюгъну. Дугъу халкъ савадлу апІувал чан в-ритІан заан вазифаси улихъ дивну ва думу гъадму вазифа тамам апІбан рякъюъ учІвну.

Петрограддиъ Октябрин революция гъалиб гъабшиган, Бакуйиъси, Дагъустандиъра фягълийрихъди революцияин ляхнар гъахбан бадали тешкил дапІнайи «Гуммет» кІуру группайи дагъустан нежбрарихъди аьлакыйир йитІуз хъюгънийи. Бакуйиан дагъустан гъулариз революция жигъатнаан савадлу фягълийир гъаьнийи: Дербентдиз – Гъази-Мягъямад Агъасиев, Самур округдиз – Эфендиев, Кюре округдиз – Таригъули Юзбегов.

Кюре округдиъ Таригъули Юзбеговди гъахуз хъюгъю ляхнариъ Темирхан Шалбузовра иштирак шуйи. Дугъу, Хивна душну, чан аьхюну эм Гъажи саб десте эскрарра хъади партизнарин отряддиз гъахну ва хъасин гъавриъ адру хайлин инсанар революцияин терефназ илтІикІну.

1919-пи йисан сифте кІулариз Дагъустандиъ Деникиндин къушмар архънийи. Дурари Къасумрин гъул гъибиснийи. Деникинчйири Къасумрин гъулаъ чпин къайдйир, тІараш гъюкум дивнийи. Солдтари гъулар, хулар тІараш апІуйи, базариз лицури, ужуб палат алидар дерккри, дурар тадагъуйи. Кюре округдин ва Къяйтагъна Табасаран округарин агъалйир, дицдар уйнар, рихшандвалар аьх дарапІри, деникинчйириз къаршуди гъудужвну. Халкъдин думу гъяракатариз большевикари регъбервал тувуйи. Дурарин кІулиъ Таригъули Юзбегов, Къазимбег Акимов, Аьбдусемед Мурсалов, Къазанбеговар ва жарадар айи.

Деникинчйириз къаршуди гъудужву табасаранар ва дурарихъди лезги гъуларин агъалйир Гашан гъулан багъларин АрагъТил кІуру йишваъ 1919-пи йисан августдин 14-диъ уч гъахъну. Душваъ му халкъдин кІул'ина дурфнайи бала фици терг апІуруш ва фици наьнан душмнариина гъюжум ккебгъруш, тйин апІуру. Гъадму мажлисназ уч духънайидариз чахъди хайлин эскрарра хъади гъафи къази ва мялим Темирхан Шалбузовдин улхбари гизаф тясир гъапІнийи. «Деникиндин алчгъарин чекмйирик ихъ баб-руг кубкІуз гъитну ккундар! – гъапнийи Шалбузовди. – Ихъ баб-Ватанди намуслу мургариз душмнарихъди женгназ дих апІура!»

Гъадму улхбарин къяляхъ большевик Аьбдусемед Мурсаловдин хулаз жини собрандиз уч гъахъиган, Таригъули Юзбеговди Кур гъулан къази ва мялим Шалбузовдиз гъапну: «Къасумрин гъулаъ айи деникинчйир ва дурарин рижвар терг гъапІиган, душваъ Совет гъюкум яратмиш апІиди. Думуган гъякъ дивру ва дубкъру муаьряфдин ляхнариз лигуз марци юкІвар айи, халкъдиз вафалу касар герек хъиди. Халкъдин уьмрин варитІан асас месэлийир гъял апІруган, увустар касар чарасуз лазим хъиди».

1919-пи йисан сентябрин 20-пи йигъан къибла Табасарандиан, Таригъули Юзбегов кІулиъ ади, гъяйвнариин али ва яяг инсанарин десте Къасумрин гъулан терефназди диш гъабхъну.

Кюре округдин гъакимият айи хуларий Деникиндин солдтар ва офицерар, дурари тыйин гъапу гъакимар, уч духъну, дявдиз гъязур шулу. Дурарихъна, дяви дарапди, халкъдин ифи удрубзди, рей йихъай кIури, партизнарин вакилар гъягъюру. Дурар рази даршиган, партизнари гъюжум ккебгъру. Натижайий Деникиндин къушмар рюкъ-руг дапIну, дармадагъин апIуру.

Гъадму вахтари деникинчйириз аькси вуди Къасумрин гъулаъ гъахьи дявйириъ иштирак гъахьи Гъвандккарин Аваев Мягъяматди, Мурадов Вердийи, Хиварин Гъажиескру, Гъажиев Ферзили, ЦанитIларин Рамазанов Аьлибегу, ТIюргъарин Агъасиев Рамазну, Асланди, Зилдккарин Балачри, Мажвгларин Нурулди ва хъанара гизафдари Темирхан Шалбузовра думу гъяракатарий игитвалиинди иштирак хъпан гъякънаан шагъидвал гъапIнийи.

Къасумрин гъул дибисну, партизнарин округдий идара апIбан ляхнар тешкил апIбалан къяляхъ, Кюре округдин партизнари, Дербентдин фронт тешкил дапIну, душаваъ айи деникинчйириз къаршу дяви гъабхуз йицIуд агъзурихъна инсанар айи яракълу къушум уч гъапIнийи. Къасумкент округдин ревком Таригъули Юзбеговдин теклифниинди Темирхан Шалбузовди гъадму къушмин штабий бикIбан ляхнар гъахури гъахъну. Дидланра гъайри, Акимов Аллагъвердийина Таригъули Юзбеговди Темирхан Шалбузов Дербентдин фронтдий айидар ипIрубдихъди тямин апIбан дестейин члендира тыйин гъапIнийи.

Ватандаш дявйир ккудукIну, Советарин идарйир лихуз хъюгъюбси, Темирхан Шалбузов Къасумрин гъулан мектебдин директорди ва ОНО-ийи мектебарин инспекторди лихуз хъюгъну.

Дербент фронтдий Ватандаш дяви ккудубкIган, Темирхан Шалбузовди, Дагъустандин реввоенсоветди Темир-Хан-Шурайий тешкил дапIнайи мялимарин курсариз душну, С. Омаровдихъди, Б. Муркелинскийихъди, М.-С. Саидовдихъди. Ш. Микаиловдихъди, М. Гъажиевдихъди, Т. Темирхановдихъди ва хъанара жара, улихъ вахтари аьраб гъурхдарихъди мялимарин курсарий урхуру. Душваъ дурар цIийи предметарихъди, методикайин тIалабарихъди, шура гъюкуматдин къанунарихъдина сиясатдихъди таниш шулу. Дурар гъацара гъарсаб дагъустан чIалниинди алфавит яратмиш апIурайи республикайин орфографияйин комиссияйин теклифаризра лигуру, алфавитар яратмиш апIбан бадали чIаларин диалектар агъю апIуз хъюгъру. Дагъцикдин къарарниинди, асас дагъустан чIаларин алфавитарин комиссийр тешкил дапIну, авар, дарги, лезги, къумугъ, лак, тат чIалариз вуйи алфавитар яратмиш апIуз хъюгъру. Хъа табасаран чIалназ алфавит яратмиш апIувал, чIалнан илмин бегъемди гъавриъ адрударихъ хъебехъну, мялум дару вахтариз дипру.

Гъадму вахтари Москвайиан алфавитарин центральный комиссияйин член, профессор А.Н. Генко шубуб ражари Мягъячгъалайиз гъафнийи. Дугъу, Темирхан

Шалбузовдихъди табасаран гизаф гъулариз душну, ихъ чІалнан диалектар ахтармиш апІуру.

Натихайиъ А. Генкойи дагъустан орфографияйин комиссияйин улихъ табасаран чІал бинайиан грамматикайин ва фонетикайин чан хусусивалар айи жаради вуйи чІал вуйивал усбат апІуру. Ва гъадму вахтна Т. Шалбузовди, латин алфавитдин асасламиш духъну, табасаран чІалназ вуйи алфавит дюзмиш апІуру. 1932-пи йисан майдиъ «Уъру Табасаран» кІуру сабпи табасаран газатра гъадму цІийи алфавитдин гъарфариинди чап гъапІнийи.

Гъадму йисари Т. Шалбузов Кюре округдин ОНО-йин заведишди тѣйин гъапІнийи. Дугъан улихъ читин месэлийр дийигънайи: цІийи мектебар арщуб, дуариз мялимар агуб, бицидарин абийр-бабарихъди дуарии мектебдиъ урхбан эгъемият ачухъ апІуб.

Гъуларийъ баяри ва шубари сагІиди урхру мектебар тІаиган, халкъдиз дуар къабул шулу, мистан мектебариз гъягърударин къадар цІиб хъуз хъюбгъру. Сад-къюд йис арайиан гъушган, дина чан бай-риш гъаъру кас гъуздар. Рюгъяни маллйириз Темирхан Шалбузов душманси рякъюз хъюгъру. Гъаз гъапиш думу цІийи мектебар ва гъуларийъ шулайи уъмрин цІийивалар вари Т. Шалбузовдин ччвурнахъди аьлакьалу вуйи. Маллйириз думу цІийивалар агъуси даккунди вуйи. Дуарии инсанарин арайиъ, Т. Шалбузовди халкъ дюз рякъ'ан адаура, дугъаз инсанар мусурман диндиз, Аллагъдиз къаршуди дерккуз ккунду, кІури, агитация гъабхуз хъюгъру.

Гъеле авамди имбу халкъдин арайиъра наразивалар ахъуз хъюгъру. Маллйири кІуийи, дугъу, гирами китабар гатІахъну, баяр-шубариз диндиз къаршу вуйи аьгъювалар тувра, ухъкан къяфирар ктаура.

Т. Шалбузов халкъ гъаврикк ккауз гизаф чалишмиш шули гъахъну. Дугъу кІуиики, саб Къур'ан аьгъю апІбиинди гъюру девриз лазим вуйи аьгъювалар гъадагъуз шулдар, ичв бицІидариз цІийи Совет девриь ужуб гележег дубхъну ккунду. Гъадму вахтна думу халкъдиз вари аьраб алфавитдинди дидикІнайи китабар Къур'ан дар кІури, дурариз аьрабдинди вуйи математикайин, географийин, тарихдин китабарин аьгъювалар тувуз хъюгънийи.

1928-пи йисан Дагъустандиь, округар терг дапІну, районар тешкил гъапІган, Табасаран район арайиз гъафнийи. Гъадму район тешкил гъапІси, Темирхан Шалбузов Табасаран ВКП(б)-йин райкомдин культурно-просветительный отделин заведишди гъаьру.

1930-пи йисан Совет гъюкмиз къаршу вуйидар, табасаран халкъдин авамвал ишлетмиш дапІну, дидкан мянфяаьт кадабгъну, Совет гъюкмин душмнар дидиз къаршуди гъудужуру. Дурари гъадмуган райондин центрра гъибиснийи. Гъадму вахтна Т. Шалбузовди зурба роль гъубхну. Дугъу, халкъдин арайиь улхури, Совет гъюкмин уж'валикан ктибтури, сабур апІнайи кІури, гизафдар яваш гъапІнийи. Гъавриь гъаши инсанар хъадакнучпин гъулариз гъушнийи.

1934-пи йисан Коммунист партияийь «чистка» гъябгъюрайи вахтна, гъулан мавгъуматчйирин, девлетлуйирин футнайиинди (дурари думу маллавал гъапІур ву, аьраб гъурхур ву, кІури гъахъну) Темирхан Шалбузов партияйикан кІГурккуру. Амма дугъу чан халкъ савадлу апІбан ляхин дипундайи, я яваш гъапІундайи. Дугъу чан аьлимвалин, яратмиш апІбан ляхин давам гъапІну ва чан къяляхъди илмин рякъюьди гъюрайи цІийи наслариз рякъяр ачухъ гъапІну. Ва гъаддиз дугъан рякъюьди табасаран чІалнан илмиз цІийи, хъанара заан аьгъювалар гъазанмиш апІру аьлимар гъафну.

1928-1929-пи йисари Кюрейин ва Къяйтагъна Табасаран округарин табасаранарин жиларин али гъулар жара дапІну, табасаран халкъдиз чан район тешкил апІуру. Амма къайд дапІну ккундуки, гъадму вахтари зат адру Дербент район тешкил апІруган, табасаранарин исккан терефнан гъулар вуйи Жалгъан, Рукел, Мугъарти, Зид'ян, Камах, Мютягъи, Билгъяди ва Гюмейди гъуларна мулкар Дербентдин райондихъна тувру.

Табасаран район тешкил апІбан ляхнариь иштирак гъахъи Шалбузов, район тешкил гъапІган, Табасаран райкомдин культпросвет отделин заведишди тйин апІуру. Гъадму вахтари райондин меркез вуйи ТинитІ гъулаь табасаран нежбрарин баяри урхбан бадали ШКМ (Школа крестьянской молодежи) ачмиш апІбаь Шалбузовди ахю роль уйнамиш апІуру. Табасаран райондин чІатху гъуларий мектебар ачмиш апІбан, думу мектебариз мялимар тйин апІбан жавабдар ляхнар гъахуру. Бегъемди билиг адру мялимариз ТинитІ гъулаь мялимарин курсар тешкил дапІну, гъадму мялимарин курсарий чавра дарсар гъахуз хъюгъру.

Дагъустандиь Советарин гъурулуш тасдикъ гъабшибси, цІийи Советарин гъюкуматдин къануарна гъюкмар цІийи къайдайиинди кІулиз адагъбан бадали, кюгъне аьраб ва тюрк дурхну айи, таза гъюриятдин тереф уьбхюри гъаши касарикан мянфяаьт кадабгъну ккундийи.

Гъадму вахтари Темир-Хан-Шурайиь (Буйнакск шагъриь) ачмиш гъапІу мялимарин курсарий, даргйирин Саид Омаровдихъди ва Саид Аьбдуллаевдихъди, аварарин Мягъямат-Саид Саидовичдихъди ва Шагъабудин

Микаиловдихъди, къумугъарин Мягъямат Темирхановдихъди, Камил Абакаровдихъди, Мягъямат Дибировдихъди, лезгйирин Алескендер Алкъадарскийихъди ва Мягъямед Гъяжиевдихъди, лакарин Гъяжи Муркелинскийихъди, Гъюсейн Гъяжиевдихъди ва хъанара гизаф жарадарихъди сатлиди урхури, Темирхан Шалбузовди урус чIал ужуди аьгъю апIбаз гизафси фикир туври шулу.

Дагъустандиъ, Коммунистарин партияин къарарниин асасламиш духъну, Советарин гъюкуматди мектебаридъ гъар миллетдин бабан чIалниинди дарсар гъахбан месэла арайиз адабгъуру.

Думу вахтназ бязи чIалариинди газатар, китабар адагъури, саб къадар тажруба дубхънайи. Амма варидариз мялум вуйи, варидарихъди гъял дапIну айи, тасдикъ дапIнайи алфавитар ва орфография адарди, аьраб гъюруфатдин сесерикан хайир ктабгъури гъахъну.

Республикаин милли медениятдин институт тешкил гъапIубси, Темирхан Шалбузов гъаина ляхниз гъадагъуру. Дугъу табасаран чIал гъам тарихи ва гъамсана илим жигъатнаан дериндиан ахтармиш апIуз хюгъру... Амма думу вахтари бязидари, табасаранариз кIул'инди вуйи чIал ва культура адар кIури, табасаран чIалниинди бикIуб-урхуб яратмиш апIбаз, мектебаридъ бабан чIалниинди дарсар кивбаз машат апIури гъахъну.

Аьхирки милли медениятдин институтдиъ лихури айи Шалбузов Темирханди, саб хайлин улхбар, гъюжатар апIбалан къяляхъ, «чIалнан гъякънаан» дискуссия тешкил апIуру. Душваъ табасаран чIал кIул'инди вуйи чIал вуйивал ва жара чIаларихъан лап фаркълу вуйивал тарих ва илим жигъатнаан усбат апIуру. Дагъустан правительствойин член Ханмягъямат Ханмягъяматовдира мектебаридъ табасаран чIалниинди дарсар гъахуб чарасуз вуди гъисаб апIбалан къяляхъ, гъадарин тереф бисури, обком партияин печатдин секторидъ ляхин апIури гъаши Гъяжибегов Гъяжибегура гъякъ справка бикIбиинди кюмек дапIну, обкомдин къарарниинди 1932-пи йислан табасаран мектебаридъ бабан чIалниинди дарсар кивувал тасдикъ апIуру. Табасаран чIалнан устад, тIагърувал зат аьгъдру Шалбузов Темирхан чIалнан зиин лихуз хюгъру. Дугъу гизаф нугъатар имбу табасаран чIалнан фуну мягъялин нугъат асасназ гъадабгъуру ва орфография дюзмиш дапIну ккундуш, гъадму месэла дериндиан ахтармиш апIуру.

Аьхирки, вари Табасарандин гъацIкъялси, чIалнан нугъатарин варидин сабси пай кайи НитIрихъ нугъат асасназ гъадабгъуру.

Алфавит ва орфография дюзмиш дапIну, Темирхан Шалбузов сифте вуди табасаран мектебариз «Букварь» дюзмиш апIуз хюгъру 1932-пи йисан сабпи табасаран «Букварь» чапдиан адабгъуру. Дидин къяляхъди сабпи ва къюбпи классариз вуйи урхбан китабарра адагъуру. Гъаму саягъ, Т. Шалбузов кIакIнаъ ади, гизаф йисарин зегъметнан ва дерин фикрарин натижа – табасаран чIалниинди бикIуб урхуб арайиз гъафну.

Табасаран чIал илим жигъатнаан гизаф дериндиан ахтармиш дапIну ккундийи. Жара чIалариинди, гъеле революция хъайизра, китабар адабгъан тажруба айи. Зат тажруба адру табасаранарин улихъ гъагъи ва читин месэлийр дийигъну. Гъадму читин ва гъагъи вазифа Шалбузов Темирханди чан жавабдарвализ гъадабгъуру. Дугъу табасаран чIалнан зиина вуйи классариз морфологияин ва синтаксисдин учебникар гъязур апIуз хюгъру ва 1936-1937-пи йисариз, урх-

бан китабариланна методикайин гъварчарилан гъайри, грамматикайин кююбид паярра гъязур апуру.

Бабан чалниинди биклуб-урхуб яратмиш дапну, мектебарий дарсар кивруган, урус чал предмет вуди анжаг чал аьгю апбан бадали саб дарс гъабхури шулу. Дидланна гъайри, урус чалниинди дарсар кивру мялимар адарди хувализ лигну, гизаф мектебарий урус чал зат кидриврира гъахну. Му шартларий вари предметарин дарсар бабан чалниинди дурхну ккундийи. Гъаци вуйиган, табасаран чалниин лихури айидарин улих гизаф читин ва гъагъи вазифа дийибгънийи.

Темирхан Шалбузов, Ханмягъмад Ханмягъмадов, Эседуллагъ Ханмягъмадов ва хъана жара юлдшар гъаму читин ва гъагъи вазифа кюлииз адабгъуз хъюгъру. Дурарин кюмекниинди газат адабгъбан, китабар адагъбан ляхин тешкил апуру.

Темирхан Шалбузовди думуган табасаран чалниинди мектебарий дарсар гъахбан, гъуларин изба-читальнийириз кюри инсанар гъакъ вуйи Советарин рякьююди гъагъюз улупру жара китабарра адагъуз хъюгъру. Дупну ккундуки, думу вахтари табасаранарикан шиърар, ихтилатар дикрудар лап цибдитан адруган, мектебариз урхбан китабар гъязур апбан бадали, гизафси урус чалнан китабар гъадагъури, дурар табасаран чалназ илттикюри гъахну. Гъадму вахтари чпин мялим Т. Шалбузовдихъди Абумуслим Жяфаровди, Агъададаш Раджабовди, Ханмягъмад Ханмягъмадовди, Гъажиев Гъажиагъайи, Гъажияв Гъаживердийи, Везиров Асланбегу, Багъаутдин Митаровди ва хъана жарадарира жафа зигури гъахну.

Хъа савадсузвал терг апбан бадали табасаранарин вари гъуларий 1932-1933-пи йисари яш дубхънайи жиларин ва дишагълийирин курсар ачмиш гъапган, дурариз дарсар кивбан ва урхбан бадали дурарин яшарин шартларихъди дюз гъюру китабарра бабан чалниинди чапдиан адагъуз хъюгъру.

Гъаци 1932-пи йислан хъюгъну, 1941-пи йисаз (Ватандин Ахью дяви ккебгъайиз) Темирхан Шалбузов авторваликкди 6-7 цийи учебникар адагъну.

* * *

Ватандаш дявийр ккудукну, Советарин ляхнар идара апуз хъюгъюбси, Темирхан Шалбузов Къасумрин гъулан мектебдин директор вуди, округдин ОНО-йин мектебарин инспектор вуди лихури гъахну. Гъадму вахтари Кюре округдин гъуларий, иллагъки Табасаран мягъяларин гъуларий, дугъу цийи Советарин мектебар ачмиш апбаъ ва мектебариз мялимар тыйин апбаъ гизаф метлеблу ляхин гъабхури гъахну.

1927-пи йисан, узу бициди вуйи вахтари, ахъюдари чпин арайиь апури гъаши бязи ихтилатар фикриь имийиз. Думу вахтна ич Гъвандккарин гъулаъ ахъюну малла вуди жара гъул'ан дуфнайи касди маллавал апуийи. Гъвандккарин гъулаъна гъунши гъуларийси, вари Кюрейин округдиъра варитан девлетлу ва, аьраб дурхну, гъаждиз гъушу адлу ва суйлу кас Гъвандккарин Къуттай яманди иццуру шулу. Иццури айири дугъу, гъулан ахъюну маллайиз дарпиди, Хиварин Шалбузовди чан кюлихъ Къур'ан урхуз гъитай дупну, чан баяриз васият апуру. Варидиз гъюрматлу ва суйлу касди чан кюлихъ Къур'ан Темирхан

Шалбузовди урхри дупну, васият гъапИган, мягълайин вари маллйириз гизаф гиран шулу.

Чпиз аьраб чІалнаканна ислам диндикан бегъем мялумат адру, аьраб гъюрифатдин гъярфариинди дибикІнайи фунубра китаб Къур'ан ву, дицистар китабарик гъудган дарапІру касди кучуб гуннагъ ву кІури, таблигъат гъабхури гъаши рюгъяньирикани, Темирхан мусурманвалин рякъ'ан удучІвну, думу ислам диндиз аькси ву, кІури гъашидарра цІиб гъахъундар.

Темирхан Шалбузовди дарсар киври гъаши Хиварин мектеб гизаф адлу гъабхъну. Думу мектебдиъ цІибкъан мумкинвал аий баяриз урхуз ккун шулу. Гъаци Багъаутдин Митаров, Мерден Вердиев, Мура Кубачев ва хъанара гизафдар Хиварин Шалбузовди дарсар гъахурайи мектебдиъ учІвру. Темирхан Шалбузовди географияйин (жилар, дагълар, сивар, гъярар, нирар, дюзенар арайиз гъюбан гъакънаан), табиаьтдин (заварикан, дифар-мархъярикани, къюркълин цІийирикани, набататарикани, гъяйванатарикани, ничхрарикани, гъяшаратарикани) дарсар тувуйи.

Дугъан чІаларикани, риторикайикани, назмарикани вуйи дарсарий мялимдин мезлналан алдахъру гафари хъбехъури айидар гъяйран апІури гъахъну. Хъа мектебдиз гъягъюри аий баяри лап хъугъ'вал алди Темирхан мялимдин дарсарикани, дугъу чпихъна тувнайи китабарикани улхруган, рюгъяньиризи Темирхан Шалбузов хъанара гизаф аькси вуди улупуз ккун шулу.

Мистаъ аий Къур'андин аятарий ислам диндиз аькси къафирар биябур апІинай, вахтнийинди дицдар ичв арайиан адаъну, Аллагъдин лукІариз кюмек тувай, кІура, аятариз чІал аьгъю дубхъна, кІури, рюгъянивалин хабрар гужал шулу. Темирхан Шалбузовди дафтрариз чІал аьгъю шлуб дар, рюгъяньириин халкъ алдатмиш апІури, рякъ'ан адауз гъитрайи кучІлар ву, кІури, маллйир биябур апІуз хъюгъру. Дафтрар-китабар дидикІнайи кагъзар ву, думу кагъзарий ва китабарий, ислам диндин къанунарилан гъайри, игитвалин, Ватандиз фидакарвалин, халкъдиз вафалувалин, аьшкълувалин, гъевеслувалин аьхю шейхарин шиърарра а кІури, тасдикъ апІуру. Аьхир, рюгъяньирикани хъял гъафири, вари халкъдин улихъ чан хулаъ аий аьраб гъярфариинди дидикІнайи математикайин китабар, цІигъ гъирчну, ургуру. Пагъ, гъулар-хуларий фициб гъарай-фигъан абхъундайин! Бязидари, Шалбузов Темирханди вари маллйир батІул гъапІну, маллйирин дафтрарий аий гафар кучІлар вуйиб тасдикъ гъапІну, кІури гъахъну. Хъа бязидари, маллйирин рюгъяньири, Темирханди цІа кипган, китабар чру нур алди завариз гъитІирхну, Аллагъди чахъна гъурхну, гъи закур думу китабар гъургуриин кІул'ина аьхю бала гъибди кІури, аваза ипру. Диндихъ, шариаьтдин гъюкмари хъугънайи инсанар мюгътал духъну, шлихъ хъугъруш, аьгъдарди шулу. Инсанвалин рюгълу эдебна гъакълувал дубкъуз гъитри, истисмарчйирна, рюгъяньир батІул апІру къанунарна гъюкмар тасдикъ апІури, уьлкейин зегъметкешарин биналувал ва халкъ идара апІбан цІийи Советарин шартІар яратмиш апІуз хъюгъру.

Маллйиринна гъуларин девлетлуйирин мурад метлебар цІиб апІуз хъюгъю вахтна, дураб гъякъ зегъметкешарин гъяракатариз къаршу хъуз хъюгъру.

Гъамцдар женглувалин шартІарий, чакан гъаши бязи гъалатІарра гъисабназ гъадагъну, 1927-пи йисан Т. Шалбузов къази ва мялим вуди чаз Гели гъулаз теклиф гъапИган, гъадина гъягъюру.

Советарин гьюрият тешкил апІуз хьюгью сифте йигъари В.И. Лениндин кьул алди адабгънаи, вари жилар, жиларин девлетар, мяднар, нирар, гьюлер, душварин девлетар вари халкъдиндар вуди тасдикъ гъапІу, «Жиларин гъякънаан» вуйи декретдин гьюкмин эгъемият ахьуб вуйи. Жилариин ляхин апІру нежбрариз вари ачухъ, ляхнар гъахуз гъии шулу. Гъадму вахтари нежбервалин вари ляхнар тешкил апІбан ва гъайгъушнар гъахбан гъякънаан нежбервалин комитетар – кресткомар – арайиз гьюру. Жиларин ва дурарин вари девлетарин эйсир духъну айи нежбрари сифте артелдиъ ляхнар апІру коммунйир, хъасин колхозар тешкил апІуру. 1929-пи йисаз вари уълкеийъ колхозар тешкил апІбан гъяракат яркъу шулу. Дагъустандиъ колхозар тешкил дапІну 1938-пи йисан ккудубкІну. Мулкидараризна гъуларин жара девлетлуйириз зегъмет дизригди жиларин девлет ипІру ва жил адру касиб нежбрариз истисмар апІру мумкинвал гъубзундар. Мулкидарарна гъуларин девлетлуйир зегъметчи халкъдихъди бягъснаъ ва женгариз учІвру.

Гъамци девлетлуйиринна рюгъянийирин, динчйиринна футначйирин советарин къанунаризна гьюкмиз аькси женг аьмалназ гьюру. 1930-пи йисан совет къанунаризна гьюкмиз къаршу вуди бязи йишвариъ «Советарин гьюкумат терг апІурхъа» кІуру гъяракатар ккергъру. Му гъяракатарин кІакІнаъ маллийрна гъуларин совет гьюриятдин рази дару девлетлуйир ади шулу. Амма зегъметчи халкъ дурарихъди гъушундар, дурар гъич саб йишвхъанра кюмек адру, саб кармаъ айи гъваргар духъну, халкъди гъарагъну.

Гъацдар футнавалин, хаинвалин гъяракатариъ иштирак духънайи девлетлуйиринна маллийри саб къадар районриз курваларра гъахну. Къасумрин гъулан райондиъ райком партийин сарпи секретаръ йивну йикІуру, райондин идарйир тІараш апІуру. Табасаран райондин центр вуйи ЦІийи ва ТинитІ гъуларинна гъюжум апІуру, райондин идарйир тІараш апІуру. Гъадму тІарашчивал къайд апІури, думу гъяракатназ «хуржун дяви» дупну, абурсуз ччвур тувну.

Темирхан Шалбузовдиз, думуган Табасаран райком партийин культпросвет отделин заведиш вуди, му гъюжмарикан хабар адарди гъабхъну. Думу гъяйвниинди гъулариз командировкайиз гъягъюру. Думу вахтари гъуларийъ радио, телефон зат адайи. Майдин аьхирариъ чан гъуллугънан вазифа вуйи гъуларин мектебариз, изба-читальнийириз дилигну, гъуларин активарихъди сюгъатар дапІну, хябяхъган, мучІу шулайи вахтна, Хивна гьюру. Думу дуфну, гъяйвнилан пирпйир алдагъайизра, дугъан мирас ва гъунши Гъяжиэскру хабар тувру:

– Гъяйвнилан пирпйир маалдагъан! Увуз хабар адарин, Бургъанкентдиъ Совет гьюкум терг дапІну, исламдин гьюкмар диврайиваликан, райондин вари гъуллугъчйир гьергну... Лисхъантина уву гьерхри шубур-юкъур кас гъафну! Уву райондиъ амдруган, гъулаз дуфна кІури, увухъ лицура. Хъа лицури айидар гъулан рюгъянийир вуди шулу.

Му хабар кубкІиган, Шалбузов гизаф мюгътал шулу. Дугъриданра, маллийринна кулакарин хлиъ ахъиш, инсаф апІдар. ХатГайихъан цІиб ярхлаъ шлуганси, дугъаз мирас Гъяжиэскру чан хулаз теклиф апІуру. Амма Темирхан Шалбузовди думу теклиф къабул дарапІди, йишван вахтна, касдизра хабар

дарди, думу элѣъну гъѣвниин, гъѣгъюру. ГвѣчІнин ухди Темирхан Шалбузов-дихъ лицури айидариз, йишвну дѣфну, гъушну кІури, ебхъуру. Сар шли-вуш, думу Чювекк гъулаъ айи чан багахълу, коммунист Загъирова Шагъсенемдин хулаъ жин духъна, кІури, хабар тувру. Дарш думу наана гъѣгъидихъа, Бургъанкент динчйири дибисна ва кюлфетарра йисир дапІна, кІури гъахъну.

Шалбузов Чювекк Шагъсенемдин хулаъ жин духъна кІуру хабар саб Хи-варин гъулаз ваъ, хъа гъунши гъуларизра рабгъуру. «Думу наан ашра агурча, дидисну, шариаът суд апІурча», – кІури, гъар гъулан девлетлуйирин ва динагъларин «вакилар» ликриин шулу.

Накъ гъабшиси гъадму вахтна узуз гъѣбкъю гъядиса кІваин илмийиз. Гъар-рар-яркврари кІаж апІури айи хъадукран йигъ вуйи. Ригъ гъудубчІвну, завариз цІибди за дубхънайи. Ич гъулан кючейиантина, Хирижв, Лика гъуларин ва кІури, саб десте инсанар, хилиъ маргъарра ади, гъѣлакди гъѣгъюри шулу.

«Фу хабар ву, гъаз гъѣлакди ачва?» – кІури, гъерхиган, дурари «хиварин Темирхан чювккерин Шагъсенемдин хулаъ жин духъна. Думу дисуз исккандира адмийир душна, хъа эгер Жили гъѣриъди гъергри гъашиш, дугъан улихъинди ккудучІвурча», – гъапнийи.

Хѣѣхъган, мучІу шули, гъуларий дилицну инжик духънайи Шалбузов, гъулаз гъѣфиси, гъѣкъ гъѣлнакан хабар тувиган, мюгътал шулу. ГъапІну ккунду?! ТинитІ айи кюлфетар, бицІидар фици хъиди, фикриз гъюру. Сабдизра дилигди, касдихъра хъпебехъди, фу шулушра, кюлфетарихъна, бицІидарихъна хъуркъну ккунду кІури, фикир апІуру. Гъуларий дилибцну, эбгнайи гъѣвниин элѣъну, йишван мучІушнаъди рякъюъ учІвру...

Гъѣйван Чювккерин гъулан багахънаси гъѣфиган, арчул терефназди айи рякъюзди адапІуру. «Ваъ, гъулазди душну ккундар, душаваъ касдизра гъѣркъиш, аьгъю шулу», – фикир апІуру дугъу. Жилгъайиъди Къаркъул сивун ямажнан яркврантина хъапІру. Хъа дагъдин кІакІназ удучІвиган, дугъан фикриз гъюру: «Рюгъяни маллийрина бандит девлетлуйири дибиснайи Бургъанкентдизди гъушиш дюз шулин? Мажалисдиз. – Ав, Мажалисдиз душну ккунду!..»

ГвѣчІнин ухди, аку шулайи вахтна, гъѣйванра хъапІну, чан ужур таниш касдин гъѣятдизди учІвру. Вари гъѣлар-ляхнар ахтармиш апІалан къѣляхъ, думу Табасарандиз гъѣгъюз гъѣзур духънайи красноармейцйирин къюб броневтомашинра хъади Мамедгъалайин багарихъ гъѣзур духънайи эскрарихъинди дѣфну, мясляаътар дапІну, гъадму красноармейцйирин дестейихъди Табасарандиз гъюгъюз рякъюъ учІвру... Лисундин вахт хъайиз дурар Рижвниккарин гъулан багахъна хъуркъру. Броневтомашиндин тахъ-тахъ-тахъ сес хъади пулеметар рахуз хъюгъю... ГучІ дубхънайи инсанар, кІару чІагъарси, минди-тинди гъергри, жаргъури гъаши. ТинтІарин гъулазди гъюруган, душван кючйирий анжагъ гучІ дубхънайи хуппартІан, касра рякъюри имдайи. Улхъан йигъан, патромда-шар кахъну, тюфенгар гъюнихъ хъайи «дирбшар» душварий рякъюри имдайи. Чпик аьхю тахсир кайидар гъергнийи, хъа бязидар хулар-хянарий жин духънайи.

Красноармейцйирин дестейихъди ТинитІинди гъѣфи Шалбузов Темирханди, дугъаз гъуларий гъидихъу активари (Гъиримли, Меткайи ва хъанара жарадари) халкъариз, гучІ мапІанай, жин махъанай, пулеметари саб гюллера диривди, пІакъарин сес апІру, гюллийр алдру буш патромар йивура, сар касдизра

хатла апІдар кІури, хабар тув-ри гъаши.

ГучІ дубхъну, хуларий учІвнайи инсанар яваш-яваш чІатинди удучІвуз хьюгью. Му арайий яшлу дишагъли Гъисханумди, Шалбузовдин багахънаси духъну, дугъан хил бисури: – Хпирна би-цидар увуз, чІакърам узуз, – кІури мялум гъапІган, Шалбузовдин гъялак дубхънайи юкІв ккъядбхъюз хьюбгью.

– Бесханумна бицидар накъ йишван ич хулаз гъахунза... Касдизра дурар наан аш мялум дайи! Дурар архаинди ву. Вариди дурар гьергну гъушну кІурайи, амма саризра наанди гъушнуш, мялум дайи, – гъапи.

Темирхан Шалбузов вари дюн'я чаз багъиш гъапІси рази ва шад гъаши... Эскраин дестейихъди думу идарийр гизаф айи Цийи гъулазди гъюру. Лигуруш, ТинитІ гъулан мектебарна идарийрси, Цийи гъулаъ айи райондин вари идарийрра тІараш дапІну, барбатІ дапІна. Райондин меркез дубхъну, гъеле саб гъял дубкъайизра, идарийриз гъамциб завал гъабхънийи. Советарин гъюкумат йибкІурча, чпин мялум дару гъюрият дивурча кІурудар анжагъ гъамциб барбатІ апІувалин лишан гъибтну, гьергну.

Гъациб тІарашчивализ кымат вуди халкъди думу вахтан гъядисайиз «хуржун дяви», яна гъюрбйириъди вуйи тІарашчивалин дяви кІуру ччвур тувнийи.

* * *

Узу сифте вуди Мягъячгъала шагъриз гъафи вахтар вуйи... Дидиз улихъна узу Дербент шагъриз, аьрабачи гъардшиз кюмек вуди саб-швнубан гъафир вуйишра, сарун жара шагъур гъябкъюр дайза. Магъа узу Мягъячгъала шагъриъ аза. Гъардаш Багъаудиндин хулаъ яшамиш шулайза. Узу мина урхбан бадали, хул'ан ихтияр адарди гъафунза. Вахт-вахтарик, хялар гъафиган, базариан чарасуз тадарукар хуз гъягъюри-гъюри шуйза...

– Душну, магазиндиан къан дарапІди уъл, ясана булкйир акъбин! Къанар мапІан, вахтнийинди ляхниз душну ккунду, – гъапи узуз Багъаудинди.

Дегълиздий ккумрик кебхну айи гинбин ирин чІюлкьямра гъадабгъну, чІатинди удучІвза... Мягъячгъала шагърин У. Буйнакскийин ччвурнахъ хъайи кючейин 6-пи нумрайин ягъли хуларин сабпи мертебайиъ магазин айи. Думу магазиндиъ уъл, булкйир, гъяфатар тувуйи. Хъа магазиндин къялаъ, саб ккуру

ярхи дестгийн кьул алабснү, гергми столар дивнайи. Думу столарихъ ликри дийигъну кофе ухури, булка ипIури айи инсанар кам шулдайи.

Магазиндиз дуфну, кьюб-шубуб булкара чIюлкьмиъ ивза. Хъийиргъу кеп-карихъ лизи-лизи йифсиб, гъюдли-гъюдли бамбагсиб, шекрин шидра кибчну, уьрудина гъатху маш али, йиччвси меъли булкара гъадабгъза. Къяляхъ хулаз гъягъюз магазиндиан чIатинди удучIвза. Думу вахтари учу гъадму магазин-дихъан гизаф манзилнаъ адру Маркова кючейин 16-пи нумрайин хуларий яшамыш шули айча. Рякълан улдучIвну, Буйнакский кючена Дахадаевдин ччвурнахъ хъайи кючийир кидикъури айи мурччв'ин али «Къуруш» кIуру подвалихъ айи ресторандихъинди гъафиза.

Йиз хилихъ айи му йиччвси меъли, йифси лизи, бамбагсиб булкайиз шлиз аьгъя фукъан ширинди ва юкIв хъади узу къацI гъивнуш. Гъаму арайиъ, жилин подвалихъ айи «Къуруш» ресторандин умбраниан зина дуфну, йиз улихъинди сар кас адахъу.

Гъаз вуш думу узухъинди дикъатди дилигну, дийигъу. «Еде, еде, яваш, дийигъ!» – гъапи ихъ марцци табасаран чIалниинди. Мюгъгал духъну, кIуруб дибрихъри дийигъза.

Му кас ликрилан кIул'ина лизи палтар алир вуйи. Дугъан кIул'ин али рарар хъайи лизи хункI узуз сусугси гъугъубжвзуз. ИпIури айи булка ушвниан адабхънин, адабхъндарин кIваинди имдариз. Амма чIал аьгъдрурси дийигъну гъахънийза. Дугъу, фу-вуш кIури, улхуз хъюгъиган, Мягъячгъалайин ахъюну пай агъалйириз табасаран чIал аьгъюди айиси гъугъубжвзуз.

Дугъу, юкъвнаан цIиб дидиржну, узухъинди ис алахъну: «Фу хабар ву? Узуз ичв хулаъ уъл туври адарин?» – суал туву.

Му гафну гизаф ищпру гъапIзуз. Му фу кIуру гаф ву, «ууз хулаъ уъл туври адарин?» Узуз ич хулаъ уъл туври адар кIури, синих апIурайиси гъабхъизуз. Му гаф ах апIуз шулинхъа?

Машнаан уьру духъну, кIурубдихъ лицури, узу гъялакдиси гъяркъиган, думу кас, сес ис апIури, хъял адрувал, гъюрмат, ккунивал улупури, узухъинди гъилигу. КIвантIарий ишуб утIубкънийиз.

– Гиран мапIан, худул, гиран мапIан, – кIури, думу хъанара узуз багахънаси гъаши...

Чан кIвантIарик инчI кади, машнаъ гъюрматнан лишнар албагну: «Хъа ипIуб туври айиган, гъаз, кьюб ликрин манзилнаъ хал ади, пIялчI, пIялчI апIури, варидариз рякъюри ипIурава кючейиъ?» – гъерхган, гъаму фуж вуйкIан, му касдиз узу наан яшамыш шули аш, гъаз аьгъяхъа? – фикир гъапIза.

Амма узу саб нубатсуз ляхин гъапIурси, тахсиркарси йиргъзуз...

Йиз мюгъгал гъял гъябкъю му лизи палтар али, ягъли касди гъапи:

– Кючейиъ, жан бай, вари халкъдиз рякъюри «галам» апIуб абурлу ляхин дар. Узуз, шуз имбу жигъилиз, уьмрий-яшайишдиъ нубат алибна нубат алдруб аьгъю дубхъну ккунду!

– Хъа узуз уъл туври адаринхъа, уъл туври адарнуз кIури, синих апIуз, – гъапица юкIв абIнайири.

Думу касди йиз гъял артухъ читин шуз гъитдар.

– Ужудар ва ужудар дару аьдатар айиб ву. Ужуб аьдат кIулий гъабхури гъашиш, ужуб хасиятнан, харжи, нубатсуз ляхнар апIури гъашиш, харжи

хасиятнан аьдатар кучIвру. Кючейий, варидариз рябкьюри, халкьдин арайий ушв чIвубкьуб ухшар вуди гьисаб апIдар! Увуз уьмрий гьякьлуди, ужуди лик ивуз ккундуш, аьхюри гьапи насигьят кьабул апIин. Аьхюриз гьарган бицIину-дариз бахтна уж'вал дубхьну ккун шулу, жан бай, – гьапи.

Гьаму «жан бай» гафну гьюдли гьапIзу, гьаразвал гьудубгиз.

Хулаз гьафиган, му ляхникан ихтилат гьапIза. Йиз аьхюну гьардаш Багьа-удинди гьапи:

– Думу Шалбузов Темирхан-мялим ву. Дугьу учуз дарсар киври гьахьну, думу жигьиларин гьякь, лайикьлувал бадали гьайгьушнаь айир ву.

Гьадму насигьят кIваьлан гьубшундариз. Гьаддихьантина узу кючейий, халкьдин арайий сабанра «ушв чIвубкьури» гьахьундарза. Думу такабурвал уьбхру, варидари дибисну, кьабул дапIну ккуни, инсандин гьюрмат за ва артухь апIру фукьан эдеблу насигьят дайнхьа.

* * *

1933-пи йисан, табасаранарин цийиди арайиз гьюрари рюгьлу меденият ва эдебият гужли апIбан метлеб ади, «Уьру Табасаран» гьазатдин редактор Абу-муслим Жяфаров Даггосиздатдин редактор вуди Мягьячгьала шагьриз хьади гьюру.

Дугьу неинки чан табасаранарин чапдиан адагьури гьаши китабар редактировать апIбан вазифа тамам апIуру, хьа гьацира бажаранвал кайи шаири, багьри табасаран халкьдин эдебият гужли апIури, чав Даггосиздатдиь лихури гьаши йисари – 1933-пи йисан – «Сифте гьадамар», 1934-пи йисан – «Ихь мяьлийир», «Улихьди ва гьамус», 1935-пи йисан «Шад сесер» кIуру чан китабар чапдиан адагьну.

Гьайифки, бажаранлу шаир Абумуслим Жяфаров «хрестоматияий гьа-латIар деетну» кIури, тахсир кипну, дустагь апIуру. Табасаранарин мектебариз учебникар ва словарар адагьувалин ляхний кюмек туври анжагь табасаран райондин судь'яди гьаши Гьажиев Гьажиагьа гьузру.

1943-пи йисан Шалбузовдин аьхю хизан вуйивал гьисабназ гьадабгьну, дугьан уьмрин юлдаш, коммунист Бесханумдиз колхоздин завскладвалин вазифа табшурмиш апIуру ва дугьаз кюмекчийир вуди кьюрсан колхозникарра тувру. Бесханумди аьхю колхоздин завскладвалин вазифа ужуди кIулиз адабгьуру. Районди дявдин фондназ ва фронтариь айидарин баяр-шубариз кюмек тувбан бадали, вари райондин колхозарин кюмекниинди уч гьапIу тахилин ва жара ипIру тадарукарин, фронтариь айидариз хьтауз уч дапIнайи атIнар, бегьлийир ва жара шей'ар уьрхбан вазифа дугьу ужуди тамам апIурайи.

Гьадму тадарукарин саб пай райондин аьхюдари ва жавабдар гьулулгьч-йири чяхир масу тувру жугьуд Данилихьна, гьаму кагьаз хилиь айи касдихьна флану кьадар фонднан тахил деебт, кIури, завсклад Бесханум Шалбузовайиз амур апIури, запискийр дикIури, фронтариь айи кьагьяларин баяриз кюмек тувбан бадали уч дапIнайи тахил сарф апIуру.

Саб ражари Темирхан Шалбузов Мягьячгьалайиан дуфну, хулаь айиган, йишвну гьацдар запискийр хьади кьюр-шубур кас гьюру. Бесханумди запискийр чахьна дидисну, складдиз душну, запискаийь улупнайи кьадар тахил ва тадарукар тувну, хулаз гьюру.

Темирхан Шалбузовди му ляхин дикъатди ахтармиш дапІну, хъайигъан чан хпир Бесханумдихъ хъайи жюлгер вари чахъна гъадагъну, Хив райкомдин сарпи секретарихъна душну, гъапну:

– Ма, гъаму ичв колхоздин складдин ачрар! Фици ккундуш, гъаци учвуз ккунир складди дерккай! Йиз юлдши думу складдизди сарун лик алдадаб-гъур! Фронтариъ жанар фида дапІну, Ватан уьбхюри айидар багъна дапІну, колхозариан уч гъапІу тахилна тадарукар чяхирихъ тувру аьдат наънан гъафиб ву? Халкъдикан рихшандвалар апІуб хай шулин? Усалвална, нагъякъвал «кІар-чар алди» гъюрдар.

Дугъриданра, гъадму йигълан башламиш дапІну, думу учв, я дугъан кюлфетар колхоздин складдин багарихънакъан гъушундар. Темирхан Шалбузовдин му эдеблу игитвал дишлади вари райондиъ гъарабгъну. Дявдин фондназ уч дапІнайи тадарукар, запискйир туври, чяхирихъ туври гъабшиб вари халкъдиз аьгъю шулу ва дураб биябур апІуру.

Гъадму йигъари, 1943-пи йисан августдин вазли, сад йигъан лисхъан Темирхан узухъна хялижвди гъафи... Дугъан тІалаб бегъем апІури, дадаи афрарна гъванжрар уржуз гъитза. Хулаъ чяхир айишра, хялижвуву, гъи убгъидархъа, гъапиган, афрарна гъванжрар дитІну, чай духну фаракъат гъашича. Амма ярхи йишвди дугъу фронтарикан, дявйирикан, инсанарикан, хъа колхоздин гъяларикан гъерхри, ахуз гъитдарзу. Думу узу фронтдиан I группайин инвалид духъну гъафи ва колхоздин аьхюну бухгалтервалин ляхнар апІурайи вахт вуйи.

Аьхю касдихъан нач'вал кади, узу артухъ суалар туври гъахъундаршра, чан вари урхуваларин уьмур айтІлан апІури, арайиъ хайлин ихтилатар гъашийич. Думу гизаф дурхнайи дерин касдиз, аьраб, фарс ва тюрк чІалар аьгъюганси, гъадму халкъарин машгъур касарна шаирарра гизафдар аьгъяйи. Дугъу йиз улихъ уьмрин лайикълу китаб ачухъ гъапІси гъабшизуз. Дугъаз аьраб гъурху табасаранарин аьлимар, Гъвандккарин Гъяжи-Къутгай ужуди аьгъяйи. Узуз зат мялум дару табасаранарин шаирарикан, нагъларин ва гафарин устадарикан хайлин мялуматар аьгъю гъашизуз.

* * *

1944-пи йисан Ватандин дявйирин фронтариъ гъеле гъизгъин дявйир гъягъюрайи. Хив райондин гизаф мектебарин гъял йигълан йигъаз читин шулайи. 6-7-пи классар адру биціи гъуларин баяр-шубар, юкъубпи класс ккудубкІну, урхру йишв адарди гъаши. ЧІатху гъуларин фронтариъ айидарин баяр-шубар читин гъялнаъ гъаши... Мялимар гъудрукІри, китабар адагъбиин машгъул шлудар армияйиъ ади, мектебариъ дарсар кивувал зяиф шулайи. Дявйир гъягъюри читин вахтар вушра, Коммунистарин партиайи ва Советарин гъюкуматди гизаф миллетар айи Дагъустандин мектебарин ляхнарин зяифвалар аьгъю дапІну, гъадму ляхнариз фикир тувбан къарар адабгъу. Гъадму месэлийрин гъякънаан республикайин совещание гъабхъи. Совещаниейиъ ЦК ВКП (б)-йин ва просвещениейин наркоматдин вакиларра иштирак шулу. Му совещаниейиз обком комсомолин пленумдин членаризра дих апІуру.

Хив райондин мектебарин, дурурхди гъузрайи баяр-шубарин ва фронтариъ айи женгчйирин баярин читинваларикан ва дарваларикан узура гъулхза.

Чарасуз вуди цийи детдом, школьириъ интернатар ачмиш дапІну ккуниваликан гъапиза...

Совещаниеийъ Дагъустандин мектебар бабан чІалниинди вуйи учебника-рихъди ва жара чарасуз китабарихъди тямин апІбан месэларара арайиз гъафи. Му месэлайин гъякънаан къюб-шубуб доклад шулу. Доклад апІури айидарикан сари, Агъуларин, Рутуларин ва хъана жара халкъарин мектебариъра дарсар лезги чІалниинди гъахура, думу мектебарий урхувалин месэлийрра ужуди ву, дупну, давам гъапІу:

– Узуз гъамус табасаранарин гъуларин мектебарикан улхуз ккундузуз. Табасаран чІалниинди учебникар, чарасуз вуйи жара литература гъязур апІру мумкинвалар адар... Табасаран чІалра, мялум вуйиси, лезги чІалнан группайин жергйириъ айиб ву ва лезги чІалназ гизаф багахъуб ву. Гъаци вуйиган, думу чІалниинди мектебарий дарсар гъахбан ва кІулди китабар адагъбан саб метлебра адар. Табасаран гъуларин гизафсиб пай мектебарий дарсар лезги чІалниинди, лезги китабар ишлетмиш апІури, хъа бязи гъуларий азербайжан чІалниинди тешкил дапІну ккунду.

Докладчикди чан улхуб ккудубкІайизра, собрание гъабхури айи президиумдихъан залиъ ярхласи деънайи жергейиан Темирхан Шалбузов гъялакди гъуджву. Собрание кІули гъабхурайи Совнаркомдин председатель Абдурягъман Данияловди, ликри гъуджвну, «юлдаш Шалбузов, сикин йихъ, яв йишвахъ деъ, гъялак махъан, кІури айишра, думу, чаз кІурайиб зат дерехъу мисал апІури, президиум деънайи столихъна багахъ гъаши... Собрание гъябгъюри айи залиъ сес абхъу... Докладчикди деъну айидар чяхъ хъпехъури имдруган, гъялакдиси чан гафар ккудукІу.

Шалбузов докладчик гъудучІвайизра, дугъаз багахъ духъну, гъадму трибунайихъ дийигъу. Залиъ сесер, гъал артухъ хъуз хъюбгъю. Президиумдиъ ликри дийигъну айи Данияловди, чан хили ишара апІури, залиъ деънайидар сикин гъапІу, сесер цІиб гъаши.

Тюнтвал кади, гукІни духъну трибунайихъ дийигъну айи Шалбузовди, чан ягъли унтІ али абхю кІул за гъапІу, залиъ деънайидарилан ул илбицу. Дугъу фу кІуйкІан кІури, дугъахъинди варжариинди кархъну айистар улар лигурайи...

– Гъюрматлу юлдшар! Дустар! – сес адабхъу дугъан ярхи машнан кІвантІарилан. Доклад апІрур гъякълур, хъа дугъан гафар гизаф дериндар духъну ккунду. Гъякълу, дерин фикрар варидари ужуди аннамиш апІуру. Варидиз дициб докладдихъ хъпехъуз ккун шулу. Хъа доклад апІрурин гафар гъякълудар ва фикрар деринвал хъайидар даршиш, дицир касдин гафари, гъаргъан гъядябхъру пучІак хъифрусси, эсер даршлу сес апІуру... Дициб сеснан, белки, вари дишлади гъавриъ даршул. Докладчикди чан улхбарий кІурайи, табасаран чІал лезги чІалнан группайин чІал ву, лезги чІалнан пай ву. Гъийин, дявйирин читин вахтарин девриъ табасаран чІалниинди мектебарий бикІуб-урхуб тешкил апІру мялимар адар, ясана китабар ва жара лазим вуйи литература гъязур апІру кадрийр адар... Гъаци вуйиган, табасаран чІал дипну, мектебарий дарсар лезги чІалниинди дурхну ккунду, кІура. Дици месэла дивуб дугъри дар ва дурар илмин, гъюкуматдин политика жигъатнаан дюз гъюру деринвал хъайи гафар дар!

Тарихи жигъатнаан гъадабгъиш, табасаранарин гъюкуматлувалин гъякънаан, мялум вуйиганси, III-IV абсрарилан хъюгъну, мялуматар тувра. Иранарин

шагъ Хосров Ануширванди гъеле VI-пи абсриъ Табасаран шагъдихъди йикърар йибтГуваликан кІура.

Докладчикди йиприки, «лезги», «лезгйир» кІуру гаф XIII-пи абсир гъяйиз наан ва шли текрар гъаПнуш? Хъа гъаци вуйиган, гъякъ йипай, табасаранар лезгйириз багахъ шули айин, даршиш лезгйир табасаранариз? (Залиъ, убхъури айи йигъккиъси, гъудгъуб абхъу).

Табасаранарин хайлин гъуларий лезги гъулариян чпин лап жигъил вахтна гъахи хуппарихъан чпи къаби духънашра, гъира табасаран чІалниинди улхуз шулдар. Чпин 80-90 йис яшар духънашра, табасаран чІалнан сесерин гъавриъ ашра, дурар текрар апІдар. Табасаран гъуларий сад-швнуд йисан мялимвал апІури гъаши, Табасаран ва Хив районарий юкъуд-хъуд йисан гъуллугънаъ гъаши гъуллугъчйири, чиб гъарган халкъдин арайиъ ади, дурарихъди сатІиди лихури гъахънушра, табасаран чІал агъюу дарапІбан сесеб фу ву? Гъаз дурар табасаранарихъди азербайжан чІалниинди улхуру? Хъа гъамус миллетдин чІал арайиз дуфну, артмиш шули айи вахтна, культура терг апІурхъа, лезги чІалниинди мектебарий дарсар кивурхъа, лезги культура Табасарандиъра тасдикъ дапІну ккунду кІури, гъаз пиди?

Хъасин Темирхан Шалбузовди, лезги, лак, дарги чІаларин гафар текрар апІури, гафар аъмалназ хурайи суффиксарин, префиксарин метлеб ва фаркълувал улупури, гъар чІалнаъ фицдар ва фуну фонемйир, лабиал сесер ишлетмиш апІури, гафарин фаркълувал ва мяна жигъатнаан тафавутлувал улупу... Докладий диврайи месэла дюз даруб, гъякълу даруб вуйиб усбат гъаПу. Дугъу гъапи фикрарин гъякълувалиин касра шаклуди гъуздар... Дугъриданра, Темирхан Шалбузов чІаларин ва табасаран грамматикайин устад ва алим вуйивал вари-дариз мялум гъабши.

ЧІаларикан улхбалан гъайри, дугъу табасаран чІалнан ва чан шаирвалин гъунар улупури, гъеле Октябрин революция шайиз улихъ вахтари табасаран чІалниинди гъидикІу шиърарин бендар гъурху. Ва аъхирий гъапи:

– Эгер табасаран чІал, докладчикди кІури айиси, лезги чІалназ гизаф багахъ вуш, гъаму узу гъурху бендарин мяна ачухъ апІри, фу кІураш, жаваб туври.

Амма дугъаз жаваб тувру кас гъашдар. Дугъу гъапи фикрар гъякълудар вуди гъисаб гъаПу. Къарар къабул апІруган, табасаранарин мектебариз артухъди фикир тувуб, чІатху мектебарий интернатар ачмиш дапІну, вари бицІидар урхувалихъна жалб апІбан, табасаран чІалниинди чарасуз вуйи китабар адагъбан къарар адабгъу.

Гъадму совещаниейин къарар тамам апІури, ЦК ВКП (б)-йин къарарниинди 1944-пи йисан мектебариз китабарна чарасуз вуйи жара литература, методпособйир, мектебарин словарар адагъбан бадали, цІийи издательство «Дагучпедгиз» яратмиш апІбан метлеблу къарар къабул гъаПну.

* * *

Темирхан Шалбузовдин шиърарихъди ва эдебиятдин жара эсерарихъди гъеле мектебдий урхури гъаши вахтаритІан таниш вуйча. Дугъу мектеблуйириз дюзмиш дапІнайи китабарий хайлин абйирин гафар, мисалар, дургъунагъар, насигъатар, тахаллусар, зарафатар, баснийир ади шуи.

Гъуларин мектебарий урхури айидариз ва гъацира ахъюдарин курсарий урхури айидаризра дугъан «Марччлихъан» кIуру шиир вардиз кIваъланди аьгъяйи:

**Гъюнихъ юрт хъа, хилиъ-чамах,
КIул'инна яв хъамал пIапIах,
Къюб-шубуб ху хъади гъвалахъ,
Бахтавар йигъ, марччлихъан, яв.**

Ясана республикаийн гъял ачухъ апIури айи «Дагъустан кIуру шиир:

**Гужли шула йигълан-йигъаз
Зур сянйагъ яв, Дагъустан.
Совхозар къурмиш гъахъунвуз,
Колхозар гъалиб, Дагъустан.**

Гъацира дугъан «1 Май», «Хъадукар» ва «БицIи Мазан» кIуру ахъю поэма вари халкъдин арайиъ машгъур гъахънийи. «БицIи Мазан» кIуру поэма мектебдиъ урхурайидари кIваълан гъапIнийи ва гизаф инсанар сатIи шлу мяракийр-мажлисарий думу урхури шуйча. Думу поэма гъамцдар гафарилан ккебгъри айи:

**Русий'ин дифар алди,
МикIна буран лап кескинди,
Крепостной правойиккди
Йисар фу ву, уьмарар гъушну...**

Дугъу чан живан вахтарилан хъюгъну, саки 1970-пи йисарихъна гъяйиз гъидикIу, ясана гъварч гъапIу фольклорин эсерар, халкъдин арайиъ ади гъаши ва узуз мялум вуйи чан дафтрарий гъидикIу, ччвурар мялум вуйи ва мялум дару табасаран шаирчи аьгъларин гафарна эсерар ва чан жигъил вахтарихъан хъюгъну лап аьхиримжи вахтаризкъан гъидикIу ва дикIури гъаши чан хусуси шиърарна поэмийр сатIи гъапIиш, сабна къюб китаб дюзмиш апIру материала-лартIан артухъ шулу. Дугъан гизаф эсерарикан дулулхди, анжагъ фашистарин Германияйи ихъ ватандиинна гъюжум гъапIу сифте йигъари гъибикIу фашистарин гъякъ метлеб, угъраш маш ачухъди улупурайи «Фашистарин кIул кIару битI» кIуру сиясатдин, вахтназ гъилигу чIатху эсер чап гъапIнийиш, чIяаьн шуйи, амма думу халкъдиз мялум хъайиз, гъудубгну яна гъубгну. Дугъу, хулаъ сикинди деъну бикIуз мумкинвал адруган, икриъ гъазмайикан кабинет гъапIну. Душваъ айи гизаф багъалу ва кыматлу китабарна хилари дидикIнайи дафтрар, цIа кабхъну, гъургиган, гизафдарин эсерарна дерин гафарин жузар бахти гъарайиъ ахъну. Гъадму гъургдарин арайиъ дугъан касдизра мялум дару, чав жигъил вахтарихъан хъюгъну, дикIури гъаши хайлин жара касарин фикрарна эсерар пуч гъахъну.

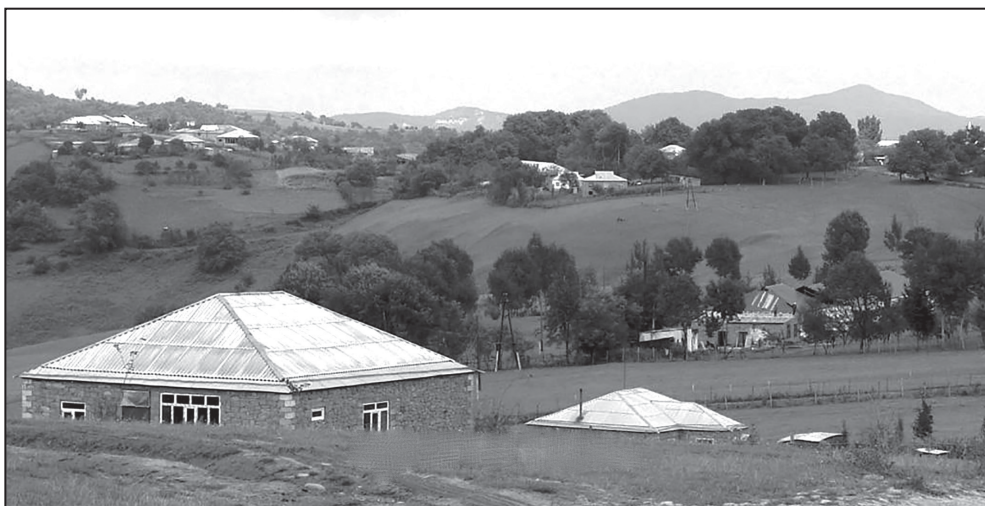
1949-пи йисан, узу табасаран писателарин эсерарин «Бахтавар уьмур» кIуру гъварч дюзмиш апIруган, Т. Шалбузовди гизаф кыматлу насигъатар тувнийуз.

Думу гьарган гьацир, фуну ляхниъра табасаранариз кюмек апІуз ккунир, чаз айи вари аьгьювалар жигьил наслиз тувуз ккунир вуйи. Дицдар касар гьад-муганра цїибтІан адайи, хьа гьамус затра дихъубра читин ву. Жикъиди вуйи кІваин апІбарий саб дупну вари кІваинра шулдар, я кІваин гьафишра, жикъи макъалайи дугъан хасиятнакан, дугъ'ин улуркъу йигъар-йишварикан, дугъан зегъметнакан, гьарган гьизгъин гьяракатнаъ айи уьмрикан кидибтну удукъуз шулдар. Дицдар касар цїибтІан шулдар, амма дурари уьмрий варж агъзур кас-дитІан артухъ чпин фикрин, зигъмин, зегъметнан шил гьибтру.

Табасаран тарихдиъ Темирхан Шалбузовдин ччвур гьаргандиз гьубзди.

МутІалиб МИТАРОВ,
Дагъустан халкъдин шаир

Халгъарин Мурадяли. Шаир, хюрчабан, уста(д)

Садар инсанар уьмриан гьушхъан, дурарикан саб дугъри, хъпехъурайи-риз эсер тувру гафкъан пуз, сарун ккудубкІу яшайишдиан кІваин гьубзру ва маракълу дюшюш хуз шулдар, фицики дурарин уьмур анжагъ жвув бадали хьапІнайиб, ипІуб-ухубдин гьаразнаъ ади харж дапІнайиб шулу. Ва натижайи-иъ инсанарин юкІвариан ва хиялариан, ерли йишван тарихдиан дурар ригъ-дин нурарикк гьачІниндин диф фици жин шулуш, гьаци, саб шилра имдарди, дургру. Хьа садар инсанар аьсрариинди наслариз нумунади гьузру, дурарин га-фар, ляхнар, фикрар халкъдин ушвниин тахаллусарси гьузру; дурарин уьмрин дарсар лазим вуйи йишв'ин кІваина хури шулу, яна чпи марцци дюн'яйилан гьушишра, халкъдин арайиъ думу касари тамам уьмур давам апІуру.

Хьа саспиган гьаци шулуки, инсан гизаф маракълу, халкъдиз мянфяаьт кайи уьмур хьапІур вушра, арайиъ дугъан ччвуртІан гьубзурдар, хьа дугъан уьмрикан, хасиятнакан мялуматар я лап кьитдар шулу, я затра имдарди шулу. Гьелбетки, дици хьувалин тахсиркрар – му касдихъди саб деврий яшамш шулайи инсанар ву: дурарихъан маракълу касдин аьнтІикъавалин, дугъан

аьдати инсанариз ухшар дарувалин гъавриъ хъуз ва дугъкан наслариз мялуматар гъитуз гъабхъундар. Ва аьжайиб агъвалат арайиз гъюру – адлу инсан дюн'яй-иин гъахъну, дугъан ччвур ва учв бабкан гъахъи гъулан ччвур кIваин илми, хъа думу якъинди дюн'яйиин хъувал улупру, дугъан чIвивал тасдикъ апIру далилар – хасиятнан лишнар, уьмрин гъадисйир, дюн'яйихъна вуйи лигбар фицдар гъахънуш, саризра аьгъдар.

Гъамциб къисмат гъабхъну, гъайифки, Халгъарин шаир Мурадялдизра. Табасаран литературайин хрестоматйирик дугъан къюб («Гъарай, дустар, учвуз гъарай» ва «Сабур апIин, Мурадяли») шииртIан тувнадар, хъа жикъи биографияйик думу флану йисари Халагъ гъулаъ бабкан хъувал, шиърар дикIбахъ дугъан юкIв хъади хъувал ва, къюд йисан гъагъи узриан ахниъ ахъну, жигбилди имиди уьмриан гъушуваликантIан дупнадар.

Узу университетдиъ урхурайи вахтнара, хъасин кандидатвалин диссертацияйин зиин лихруганра Халгъарин Мурадялдин гъакънаан суракъ апIури гъахъунза, амма аьлава мялуматар гъидихъундайзуз. Узу гъерхбар гъапIу халгъаризра шаирикан гъийиз айи хабрарилан савайи артухъди фукIа аьгъдайи.

Анжагъ 2021-пи йисан Халагъ гъулан агъали, мялим Багъаудин Къурбанов газатдин редакцияйиз хялижв гъахъиган, узу дугъхъан чпин машгъур гъулажвуван гъакънаан гъерхнийза.

– Пагъ, фукъан ужуб гъапIдарнахъа думу кIваин апIуб. Узуз дугъан уьмрикан китаб бикIуз ккундазуз.

– Даршул!

– Ав, гъациб ният айиз. Хайлин мялуматарра уч дапIназа ич гъулан яшлу-йирихъан, шаирин насларихъан.

Ва Багъаудин мялимди чаз хас вуйи къайдайиинди, халис артистдиси, гагъ саб дупну дих ягъал апIури, гагъсан думу ис ипри, цIибди дийигъури, хъасин маракълу ихтилатнан ахмиш'вал хъана давам апIури, бязи гафар текрар апI-биинди хъпехъурайидарин фикир чав кIурайибдиина артухъ жалб апIури, саб сьаьткъан вахтна Мурадялдин уьмрикан, дугъаз мяълийир урхбаъ, хюрч хъапI-баъ айи устадваликан ктибтнийи.

Цци 16-пи августдиъ Халгъарин Наврузбег Эфенди бабкан духъну 140 йис хъпаз бахш дапIнайи мажлисдиъ иштирак хъпан къяляхъ, узун ДФИЦ-дин илмин гъуллугъчи Шарафутдин Дашдемиров Багъаудин Къурбановдиз хялар гъахънийча. Дюзди кIуруш, Шарафутдин Закиевич дугъахъна хусуси метлебади – Халагъ гъулан топонимика ахтармиш апIуз, йишвар-чIуарарин ччвурар дикIуз – дуфнайир вуйи, хъа узу дугъаз юлдашди гъафнийза.

Цциб ккимиди урчIувоб сьаьтдин арайиъ, бици танафусар апIури, учу Халгъарин хярар-чIуарарин, булагъарин, яркврарин, адлу касарин гъакънаан Багъаудин Къурбановдин ихтилатарихъ хъпехънийча, лазим вуйиб бикIури, гъавриъ адрубдин гъакънаан суалар туври. Аьхирки узу Багъаудин Къурбановдиз Халгъарин Мурадялдин уьмрикан вуйи китабдин гъакънаан суал гъапIнийза.

– Ниятар гизаф айиз, амма хъуркърадарзу хизандин ляхнарихъан ва жара гъайгъушнарихъан, – сеснак гъайифвал кади, кIул гъутIубчвнийи яшлу мялимди.

– Дици вуш, яв ихтиярнаан, Халгъарин Мурадялдин уьмрикан яв гафари-лан узу бикIидиза, – теклиф дивнийза, ва Багъаудин Къурбанов рази гъахънийи.

Гъи журналин машариъ сабпи ражари вуди шаир Халгъарин Мурадялдин къисматнакан, хасиятнан кІалбарикан, Багъаудин Къурбановди узуз ктибтубдин биналамиш духъну, мялуматар тувраза. Гъелбетки, фукІа гъидрипди, хъайи-хъайибси ич арайиъ гъабхъи ихтилат арайиз адабгъураза – гъит ихъ наслариз, гъадму гъисабнаан табасаран литература кивру мялимаризра кюмек вуди, ихъ арайиъ гъаму бажаранлу касдикан яркъуди хабрар гъузри.

Шаирин шиърин шилнаъди

Урхурайидариз табшуругъ

– Узу, 1949-пи йисан мектебдиъ 1-пи классдиъ урхуз хъюгъюри, 1960-пи йисан 10-пи класс ккудубкІунза. Учуз табасаран чІалнан дарсар киврур Ккуми гъул’ан вуйи Къазиев Рамазан вуйи... Думу табасаран чІал тап алимарин дережайиъди агъю кас вуйи, ва думу чаз айи вари агъювалар баяр-шубариз тувуз чалишмишра шуйи. Рамазан Къазиевич Табасарандиъ сарпирди Дагъустан Республикайин лайикълу мялим ччвурнан сагъиб гъахънийи. Учв шиърар, макъалйир дикІрур вуйи, «Тереки тяъсил» кІуру пьесара гъибикІнийи. Думу пьесайиан мектебдиъ урхурайи баяр-шубари гъулан клубдиъ саб сягънара улупнийча, – ккебгънийи чан ихтилат Багъаудин мялимди. – Амма узуз 1986-пи йисазкъан, думуган 24 йисандин мялимвалин тажруба айириз, я халгъарин яшлуйирикан, я Рамазан Къазиевичдикан халгъарин Мурадялдин гъякънаан саб гафкъан гъеебхъундайуз. Я табасаран хрестоматйириъра думуган Мурадялдикан, дугъан шиърарикан фукІа дупнадайи, я гъулаъра дугъкан фукІа де-ебхънадайуз.

1986-пи йисхъан узу Халгъарин къялан мектебдиъ табасаран чІал ва литература кивуз хъюгъюнза. Сад шубуд йислан, 8-пи классдиъ урхурайидарихъди табасаран хрестоматийик тувнайи «Гъарай, дустар, учвуз гъарай» ва «Сабур апІин, Мурадяли» шиърар агъю апІурайиган, кІулиз фикир гъафнийиз: «Гъаму Мурадялийикан гъийиз деебхънадаруз. Му фуну мягълайиан вуйкІан? Му ляхин агъю дапІну ккунду, аъхир».

Баяр-шубариз гъапунза: «Агу, баяр-шубар, ичв хулариъ ахъли йипай, учуз Халгъарин Мурадялдин шиърар кивначуз. Гъадму шлизкІа фуну мягълайиан вуш хабар аш, мялимди агъю апІин дупначуз. Гъерхай-хъерхай, белки, ухъуз думу фуну сихлиан вушкъан мялум шул...»

Хъа гъюру дарснаъ биология кивру Сеидмягъаммад мялимдин шуру Хамисди, хил тІубчвурди, узуз гъамциб хабар тувнийи: «Ич бабу Халгъарин Мурадяли чан адаш вуйиз гъапну. Магъа узу ич бабу уьхъюрайи ва Мурадяли абайин къюб шиир кайи «Литературайин альманахра» дубхназа».

Дугъриданра, табасаран альманахдик Мурадялдин къюб шиирра кайи, жикъи биографияра, Къазиев Рамазну дибикІнайиб. Биографияйик шаир бабкан гъахъи йисси 1870-пи йис, хъа кечмиш гъахъи йисси 1913-пи йис улупнайи.

«Дици вуш, ухъу ичв бабахъна душну ккун», – жаваб тувза Хамисдиз, ва бицидарра хъади Айсат бабахъна гъушча. Думуган Айсат бабу чпин адашдикан – шаир Халгъарин Мурадялдикан – хайлин мялуматар ктитнийчуз Хъа

кыляхъна вахтари гъебхъуз, Дагъустандин Огни шагъриъ дугъан ахъюну риш Гъалимат хала яшамиш шули ами, кѹри. Узуз думура аьгъюр вуйуз. Гъушза милин Гъалимат халайихъна, Мурадялдикан артухъ мялуматар агуз. Гъалимат халайи (дугъан 90 йис дубхънайи, амма фикир ачухъди имийи) гизаф маракълу дюшошар ктитнийуз. Ва гъулаз гъафиган, Мурадялдин уьмрикан цийи суалар арайиз гъюри, шубубсан ражари Гъалимат халайихъна гъушнийза.

Шаирин шубарин ихтилатар

Чйирин гафариан узуз фу аьгъю гъабхънийи? Саб гъапиб, Айсат халайи гъапиганси, Мурадялдиз хъур велед ади гъахъну, кьюр байна шубур риш. Дугъахъ чахъра шубур чве хъайи. «Вари юкьрид чвийрин кюлфетар сатиди саб хизандиъ яшамиш шулайча – къанна хъур кас. Шубрид чвийр Баккуйиъ лихури шуйи, хъа варитган гизаф веледар Мурадялдихъ хъайивализ лигну, думу гъулаъ гъузуйи. Дугъу жаднакк рукъан уставал апѹуйи. Ужуб мадарнан хизан вуйич, тукан айчуз. Баккуйиъ лихурайи чвийри, пулихъ ужуз кьиматназ гъадагъну, вагъундиъди таниш вуйи касарихъди гъулаъ масу тувуз шлу мутмиир хътауйи ва флану йигъан Мамедгъалайиз вагъундиъдиъ духнайи шей'ар гъайихуз гъач кѹри, хабар дебккри шуйи.

Адашдихъ кьюб гъайван хъайи – саб ккуру жандкин эльеру гъайван, сабсан гъагъ зигру ахъю гъайван, дидин кѹл гъа-а-мциб ахъюб вуйи, ликар гъа-а-мцдар ацѹудар вуйи», -гъапиган Айсат бабу, думу гъайван владимирский жинсан гъайван ву кѹри, гъисаб гъапѹза. Гъациб гъайванра хъади гъабхъну Мурадялдихъ гъадму вахтари – тахминан 1910-пи йисарихъан.

«Эгер Баккуйиан дуфнайи гъагъ ахъюб дарш, адаш гъайвниин эльену гъагъюйи, хъа гъагъ лап ахъюб вуш, гъайвнихъ фургъун хъибтѹуйи ва шей'ар гъаддиъди гъулаз хуйи.

Тукандиъ лихурилан гъайри, ич хизанди, нежбервал апѹри, сарсан адми дидисну шуйи. Урчѹуд йисан тукандиъ Сулантѹил гъул'ан вуйи Аъли халу, хъа нежбервал апѹри 12 йисан агъулжви лихури гъахънийи учухъ, шубуд йисан Хъурцларин Гъурбан халурира нежбервал гъапѹнийи... Адашди хилихъди гъаммишан 12 якъ уьрхюри шуйи, гъар вазлиъ хизандиз саб якъ убккуйи. Юкьрид хванйирикан шубури хъадну чюлин, хутѹлин ляхнар апѹуйи шуйи, хъа сар хвани юкьуб шинтак кайи варидарин бицѹидариз лигуйи гъузуйи», – гъамцдар ихтилатар кидитнийи узуз Айсат халайира, Гъалимат халайира.

Гъалимат халайи узуз чпин адашдин уставаликан, хюрчабанваликан, думу аьшкъламиш вуйи жара ляхнариканра хайлин цийи мялуматар тувнийи.

– Адаш лап юкѹв али хюрчабан вуйи. Дугъаз къакъвийр дисуз хюрч хъапѹру хилин люкьра айи. Люкьру нирин тмуну терефнаъ айи ханкарин, сертѹларин йишварик кайи къакъвийр адашдихъинди хъаъри шуйи. Саб ражари адаш, закур Эбелцен ву кѹру йигъан, люкьра хъади хюрчаз душну, 18 къакъвара дидисну, дурар чиб-чпик китѹну, гъараг дапѹну ва думу гардандиъ абхъну кыляхъ гъафнийи. Гъуншйиризра са-саб къакъва тувнийи.

Адаш люкьрахъди хюрч апѹбан устадси, ужуди тюфенгиан йивру авчира вуйи. Дугъан чве Наврузяли Къаркъул дагъдиъ айи Агъник йишваъ жихрарин

гъаравулди гъахънийи. Саб ражари дугъу гъулаз хабар дебккнийи, саб швеъди, жихрарин гъараригъ гъюбчІври, гизаф йимишар пуч апІурайиз, кІури. Думу йибкІуз Мурадялина Верди кюмекназ гъюб ккун гъапІнийи. Мурадялина Верди гъушнийи Къаркюулиз АгънитІарин йишваз швеъ йибкІуз. Сар жихрин гъарин кІакІнаъ деънийи, сар жихрин гъвалахъ хъайи гъарин асккан кюлеригъ ккеънийи, сарсан жилиин али рукчаригъ жин гъахънийи.

Аъдат дубхънайиганси, дуфну, швеъ гъаригъ гъюбчІву вахтна, гъарин кІакІнаъ айи Мурадялди швеъдиз гюлле йивуру. Гюлле унтІак кубкІу швеъ, жилиина абхъру. Жилиин дабхъу нахшриз гъаригъ гъайирира, рукаригъ гъайирира йивуру... Хъа йигъан дубкІнайи швеъ гъабхуз кюб жут йицар ккитІну гъушнийи, швеъдин йикк вари гъуландариз пай гъапІнийи.

Мягъмуд халуийн кІваин апІбар

Ич гъулажви, яшлу Мягъмуд халуийи ктибтнийзуз, чан урчІвуд-йицІуд йис яш вуйиган, адашдихъди жаднаккна гъушнийза, кІури. Жаднакк гъаммишан гъулан жилар шуйи, кІур.

Жаднакк учв лихурайи йишван гъаншариъ айи цалик Мурадялдин чюнгюр кебхну шуйи. Убччурайи рукъ цІин зиин уъру шули имиди, чаз азад вахт ккабхъубси, Мурадялди, цалкан чюнгюр кадабгъну, жаднан гъацІкъялаз удучІвну, мяълийир апІуйи, ялхъванра хъипну дидихъ. Дугъу неинки шиърар дикІури гъахъну, хъа дурар мяъли саягъниинди урхурира гъахъну.

Саб ражари Мурадялди гъамци уткан сесниинди мяъли апІурайи вахтна, жаднаккна дуфнайи Афнаарин Аъдукеримди, ликри гъудужвну, «гъурбан ишри узу увуз, Мурадяли!», кІури, хабар алдагъну, дугъаз мак гъапІнийи, кІур.

Хъа сацІиб вахтналан чаз, Мягъмудаз, «ма, халу, увуз жибдиз гаркІал» кІури, чаз азад вахт ккабхъубси, гакІвлин рижвра хъивну, ахалра йивну, саб бицІи гаркІалра гъазур гъапІнийи, кІур. Мурадяли жумарт, ужуб юкІв айи, ачухъ хасиятнан, чакантина инсанар рази ктаъру кас вуйи кІури, гъапнийи Мягъмуд халуийи.

Мялум дару касдин ва вертларин Агъаризайин кІваин апІбар

Хъа сарсан касди ихтилат гъапІунзуз. 1910-1911-пи йисари Жвул'арин гъяд тикмиш дапІну ккудубкІуради гъабхъну. Мил шлу йигъра тѳийин дапІнади гъабхъну. Хъа жаднакк ккайи сар касди Мурадялдихъан гъерхру: «Хъа уву гъадун милаз гъягъюрва, Мурадяли?»

– Хъа, бай, му фу кІуру гаф вуяв? Узу ахъю шиваз саб тІерюн уьлерра урж дупназа», – жаваб тувру Мурадялди.

Милаз думу чан чѳийрин хпарра хъади гъушнийи, кІур.

Вертларин Агъариза халу, 1967-пи йисан йиз хулар дивруган, шагурдди лихурайи, ва дугъу ктибтнийзуз, учв 9-10 йисарин яшнаъ айиган, Жвул'арин гъяд тикмиш дапІну, ккудубкІнийи, кІури. Хъа думу 1900-пи йисан бабкан гъахъи кас вуйи. Дугъу ктибтнийзуз, Жвул'арин гъадун ккудубкІру гъван гъипиган ва илибкиган, сабпи ражари гъядлан тина Мурадялдин чѳийрин кюр хпир алдаънийи кІур – гъаддиинди дурарихъна ва Мурадялдихъна вуйи гъюрмат улупнийи жвул'арин жямяаьтди. Гъациб гъюрмат айи кас вуди гъахъну Мурадялира, дугъан хизанра.

Мурадялдин уьмриан саб дюшюш

– Мурадялдин уьмриан, дугъан эдеблувал, инсанвал, гъякълувал улупурайи сабсан дюшюш ктибтидиза. Гъар йисан Къяйтагъ райондин Шилле кІуру гъулаъ гъяйвнарин жаргъбар шули гъахъну. Гъадму йигъинжагъдиз гъар йисан Ханкарин Аслан, Халгъарин Мурадяли ва Хъаргъарин Ражаб гъягъюри гъахъну.

Йигъинжагъдиан къяляхъ гъюрайи Ражабди юлчѳириз кІуру:

– Учвурра машквар гъапІунчва, хъа гъамус машквар бали апІиди, – ва чан гъюнарихъ хъипнайи юртнан канчІар за дапІну, гъяйвнин пирпѳирик кибтІнайи, гъитІибкІну хурайи чарва улупуру. Думу Хъаргъарин Ражаб авазнан, тІафалвал кайи кас вуди гъахъну.

ГъитІибкІну хурайи чарва гъябкъиган, Мурадялди Ражабдиз, дугъаз нач ккапІуз ккунди, хайлин биябур апІру гафар гъапнийи, кІур. Гъацир дугъривал ккуни, гъякълу кас вуди гъахъну думу.

Гъялимат халайин ихтилат

Гъялимат халайихъан гъадму чпин адаш Мурадяли шиърар дикІуз агъю кас вуди гъахънуш, гъерхнийза.

– Хъа ав, дугъ'ин али ккурттга кьюбиб гъваларихъандира гъултгъар кайиб вуйи, – гъапи. – Ва саб гъултгъихъ дугъан мевлюдарин назмар кайи ккинишка шуйи, хъа тмуну гъултгъихъ чав гъидикІу назмарин ккинишка.

Гъаддиз узу фикир гъапІунза, мяълийир урхру, ужуб сес айи кас вуйиган, думу мевлюдар апІруганра кІакІнаъ шлу, мевлюдар урхру касра вуди гъахъну, кІури.

– Хъа гъадму чан назмар кайи ккинишка набши дугъан, Гъалимат хала, – суал гъапІза, – дидин къисмат фициб гъабхънийкІан?

– Думу узухъ хъимийзухъ, уьбхъюри. Узу ХъюртІларин Нурмягъямеддиз хпирди гъухиган, думу ккинишкара гъубхнийза узухъди. Саб ражари ХъюртІлна жвюгъяр гъафнийи. Думуган ХъюртІларин гъулан мулкар, кевшенар кайи, чак гъулаъ гъахъи гъядисйир дидикІнайи тарихдинсиб ахъю китабра хъайзухъ. Гъадрари, гъаму увухъ гъулан китабра хъа, Мурадялдин назмарин ккинишкара хъа кІура, гъадрар ахъли учухъна лигуз ча сарун, хъа закур гъачІнинган яв къяляхъ тувдича гъапиган, тувнийза дурарихъна. Хъайигъан гъачІнгандиз дурар амдар гъахънийи, гъадму китабарра хъади гъушнийи чпихъди. Гъамци гъудургнийиз, хала, гъапнийзуз.

Ммм... кІваз гъафнийиз думуган, гъаму Садикъи гъюри гъахънийи гъулариз, думу лезги вуйи, хъа Гъалимат халайи дурар жвюгъяр вуйи, гъапнийи. Фужар вуйкІан гъадмуган гъулариз дуфну, китабар агрудар? Дурар узхъан агуз шулкІан кІури, фикрар гъафнийиз, амма думу ляхин кІулиз адабгъуз гъабхъундайзухъан...

– Хъа Мурадялдин, табасаран альманахдик кайи къюб шиърлан гъайри, «Табасарандин баракат» кІуру Гурхъарин Аьбдуллаев Авайи табасаранарин аьлимарикан дибикІнайи китабдик Гурхъарин Юсуф Гъаждизна Халгъарин Наврузбег авайиз бахш дапІнайи ярхи шиирра ка. Гъамушваъ китабаригъ гъайиз думу китабра. НабшдикІан учв? – кІури, ихтилатчийи думу абгуз хъюгъю, амма учу дугъкан ихтилат давам апІуб ккун гъапІнийча. (Мушваъ къайд апІуз ккундузуз, дугъриданра, Багъаудин Къурбановди гъапи китабдин 187-190-пи машариъ «Юсуф ХІяжи Курихи» кІуру 25 строфайикан ибарат вуйи азербайжан чІалниинди дибикІнайи назму тувна).

Мурадялди ктапІу убрушвин къисмат

– Гъамус Мурадялдин аьхир фициб гъабхънуш, ктибтидиза... Думу гъадмукъан марци ляхин кайи уста вуди гъахънуки, дугъу ктау халачи ултІубкъру убрушвар дишагълийири ахъю авазниинди ишлетмиш апІури, уьрхъюри гъахъну.

Ккун гъабхънийзуз Мурадялдин алатар, диллигар, дугъу ктау шей'ар агуз, уч дапІну, музей тешкил апІуз... Дугъан уставалин алатар масу тувну вуди гъабхънийи дявдиан гъафи Мурадялиев Сафарялдиз, яшлуйирикан узуз гъеебхъубдиинди. Хъа думу Сафарялдин бай Сиражутдиндихъан узу гъерхиган, валлагъи, гъацІар амдар, гъапи, мугъу-тугъу гъахури, хиларигъ гъимдариз дурар, ич хуларийра амдар, гъапи. Дугъан гаварзал, табушв, къянцар, устайин алатар гъамци амдар гъахъну.

Хъа убрушв... Мурадялди ктапІу саб убрушвин шилнаъ ахънийза. Гъергъарин Зердихъ дугъан убрушв хъади гъабхъну кІури, ибарихъ хъабхънийиз. Гъергъарин Зер, багъишламиш апІри дугъан наслари, лап авазнан дишагъли вуди гъахъну... Гъадму агуз, рякъюз Огнийиз гъушнийза – гъергъар Огнийиз удучІвну гъушнийи... Дугъан халра дабгну, Зер халайихъди гафар апІури деънийза. Гъерхнийза дугъхъан, увухъ Мурадялдин убрушв хъа кІури гъеебхъиган, гъафир вуза.

– Гьадму убрушв ккундузуз узухъ убхюз, хьимийкІана думу увухъ, Зер хала?

– Хъа ваъ, жан бай, – гъапну, – ич гъул жилариз гъизигиган, удучІвну гъафидар вуча шагъриз. Гьадму хулар вари, малар-къарара кмиди, жилариъ учІвнийич, мутмура имиди... Сундхин кІанаъ ивну айиб вуйиз гьадму Мурадялдин убрушв, гъаму сундухра жилиз гъизигнийиз, – гъапи.

Гьаддиз убрушв абгуз гъабхьундарзухъан, – цІар ккадату му гъядисайи-кканра Багъаудин мялимди.

Гъялимат халайин ихтилат (давам)

– Хъасин геле... аьхирин вахтнанкан. Ваъ, сабан уставаликан.

Гъялимат халайи пну шулийиз, (эгъ, Мурадялдин шикилра зигуз ккундийзуз, амма хьундарзухъан думу ляхин апІуз, – гъяйифвал кади гъапнийи Багъаудин Къурбановди, ккебгънайи чан фикир къатІ апІури...) адашдихъ кІару би-цІи сумплар хъайи, йишвну дахърури, сумплариз кІару басма йивайин, зиълан ягълухъ илипайин, дахъри шуйи. Гъаци утканвалар ккунир, учвра уткан инсан вуди гъахъну.

Палат алабхьуваликан дугъан...

– Гъаму везнийир хъайи валжагъ шулийи дугъахъ, – гъапи, – чекмйир шулийи, – гъапи, – гъаму везнийирхьинди зунжур хъайи сьяаъ хъипну шуйи гъултугъдихъ... Учв ахъю жви вушра, баяр-шубарра хъайир, адашди гъулан имбу жвийирхьди ХяратІин тупмаргъ апІури шуйи. Хъа гьадму тупмаргъ апІруган, узуз, «я риш, ич палтарихъ деуз гъач, учу тупмаргъ апІуз гъягъюрача», кІури, узу гъахури шуйи, адашдин палтарихъ деъри шуйза, – ктибту Гъялимат халайи.

Хъа Гъялиматдин 10-11 йис яш вуйиган, дугъаз кІваин вуйиганси, гъулан-дар Мурадялдихъна чпин ляхнар хъади – шли екІв ктапІуз, шли гаркІал, шли дергес, шли мукъу апІуз – гъюри гъахъну.

– Жара гъуларанра инсанар гъюри шуйи адашдихъна. Гъюрудари, ярхи йигъандин ляхин каш, саб 400 граммдин вакъ'я ччимра хуйи, уьлерра. Хъа гьадму илжар хъауз узуз гъач кІуйи.

– Му гъуларан тазаци гъафидарихъан илжар хътудутІри хъауз шулдар, риш, уву ужуйи хъаурва, илжар хъауз гъач, – кІуйи адашди, ва хътудубтІди илжарикк эл ккапІри шуйза, – ктибтнийи Гъялимат халайи.

– Рукъ уьру шулайи вахтна, чаз азад мюгълет ккабхъубси, адашди камра-рикк ккитІуз, юха апІуз йифрин чІилли рукъдиан кепкар адатІуйи. Гъадрар адатІруган, сартІ чаз бисуз гъибтри шуйи, – гъапи, – хъа Мурадялди чав зиълан табшвар йивуйи, – гъапи.

Къиматнан гъякънаан...

– Сад йигъан Гум'арин Аслан халу ккайи жаднакк, хябяхъдизкъан лихури, – гъапи. – Хъа мугъу, ляхин ккудубкІиган, ихъ къимат фукъан хьибди, бай Мурадяли? – кІури, гьерхнийи.

– Я бай, их арайиь кьиматар шулин, саб фицибкIара кьимат апIидархъа, – дупну, дапIну шейъ, тувнийи, – гъапи Гъалимат халайи. Гъацир жумарт инсан вуди гъахъну Мурадяли.

Латакк гъабхьи гъядиса

Му шаирар, яратмиш апIру касар цIиб назук юкIвар айидар шулу. Къагъаб Росойиан вуйи Мягъмудси. Гъаму Пушкинра гъацир назук юкIв айир хъундаринхъа?..

– Уччву дишагълийирра уччвуди рякърур вуди гъахънийич адаш, – ахъюнур шуру, Гъалимат халайи, ачухъди ктибтнийи узуз.

Саб ражари Мурадяли саб гъулаз чан дуст хпарихъна (гъулан ва дишагълийирин ччвурар пидарза) булагъдиккна гъушиган, къюб гвар дивну ади гъахъну булагъдикк, хъа гварарин эйсйир багарихъ хъади гъахъндар. Мурадяли дишла гъавриъ ахъну, гъаз дурар хътарш. ЦIиб гъациб «кеспагъли» дишагълийир вуди гъахъну дурар... Хъа мугъу, хъял гъафири, дурарин гварар саб саламат йишвахъ жин апIуру ва учв хъадакнуд гъулаз гъюру. Хъа сакъюдар йигъарилан му хпари хабар дебккру, «гъадму Мурадяли ич гварар тувуз гъюри, учуз дурар дихъури адарчуз», кIури. Хъа мугъан хпири Мурадялдиз кIуру:

– Я халагъжви, гъацдар ляхнар апIури мугъузан, мапIан гъацдар ляхнар. Хъа Мурадялди:

– Йиз мурклиин лик иливурин узу швякъдихъасина лик иливарза. Хъа, душну, гварар тувру.

Гъаму ич гъулаъ ХярартIин йишв Мурадяликъарин ву, гъакшвахъ хъайи гъарар, хифар, гъадрарин ву, гъадгъан адашдин чвуччву, Мегъемери, кивдар ву. Душв'ин галин жяхрар къюб алийи, нар жихрар, гил адру жихрар алийи, турфан тIягъри хъайи, абасбеги гъамусра хъими, вичар хъади гъахъну. Гъадму йи-мишарин гъацI, гъюри, гъуландарин хпари гъахури гъахъну, – ктибтнийи узуз Гъалимат халайи.

Мурадялдин уьзур

– Хъасин геле... дугъан ахирин ихтилат, – гъапи Багъаудин Къурбановди.

– Мурадялдин чве Наврузяли ЦIурутIил рукъан устади лихури гъахъну. Хярарихъ хъюгъюз вахт багахъ шули, Наврузялди мугъаз хабар апIуру:

– Я бай, дергсарин табшуругъ тамам дапIну ккудубкIуз хъуркърадарзу, гъуландар хярариз удучIвуз багахъ шула, уву узуз сад йигъандин кюмекназ гъач, хъасин, яв ляхин гизаф ккайиган, зура кюмекназ гъидиза увуз.

Мурадяли ЦIурутIилна гъагъюру, чвуччвуз кюмекназ. Мурар сатIиди, дергсар гъазур апIури, лихури гъахъну жаднакк, ттархъну, «зангу-зангу-зангу-зангу» табшвар йивури. Ва гъаму арайиь жаднаккинди ккучIвру сар цIурутIилжви, ацIу сесниинди – фужар ву, бай, мушвакк лихурайи занга устйир?

– кІури. Ва думу кас жаднакинди ккучІвубси, Мурадялдин ликриан варкІ апІуру. Хябяхъдиз, ликриин дийигъуз даршлубси, Мурадялдин лик ицру шулу. Гъаму йигъан лавланган Мурадяли гъюру гъулаз. Ицру гъабхъи лик сагъ даршули, думу саб йискъубаъ ахниъ ахъну шулу. Сарун Мурадяли, лик ицру гъабхъир, ахниккан гъудужвундар. Ва гъаддиан думу кечмишра гъахъну. Хъа гъадму цурутІилжви, гъамци яман ул кубкъру кас фуж вуш, агъю апІуз чалишмиш гъахънийза. ЦурутІларин Уружбег халуи гъапнийуз, чпин гъулаъ Нурмягъамад кІуру гъацир сар кас ади гъахъну кІури, ул апІурр. Амма гъулаъ кьор Нурмягъамад ади гъахънийич, гъапнийи.

Фунур Къази вуйкІан?

– Ахникк дахънайирихъна Ккум’ан Къази халу гъюри шуйи, – ктибтнийиз Гъалимат халайи. – Саб ражари Къази халуи: «Гъа, агу бай, Мурадяли, дахъну ашра, саб назму урх ари ухъуз. Узу, уву назму мяълиси апІури имиди, думу бикІузра хъуркъдизу», – гъапнийи. Ва адашди, гъадабгъну чугур, мяъли апІуйи, хъа Къази халуи бикІуйи думу.

Узу хиял гъапІза, Шамил Къазиевдин абайизра Къази кІури гъахъну, гъадму вуйкІан, кІури. Шамилихъан гъерхнийза: – Я бай, гъаму ичв аба Халгъарин Мурадялдихъна гъюри гъахъну, гъаму ичв гагайи, Рамазан халуи, гъадгъан шиърар гъидикІну. Белки, гъадму Къази халуи гъидикІдарикан гъидихъну шул. Яраб гъаму ичв хулаъ сундхарихъ гъилигиш, гъадрарин шил бихъуйкІан ухъуз?

– Хъа узуз агъдарзуз дидкан, – жаваб тувнийи Шамили.

Хъа къяляхъна Ккум’арин Гъажикеримов Агъакеримдихъан, яшлу мялимдихъан, гъерхнийза:

– Гъаму ичв гъул’ан Къази кІурур гъюри гъахъну Халгъарин Мурадялдихъна, гъадму фунур Къази вуйкІан?

– Думу, вуш, Нану Рамазанкъарин гага вуди хъну ккунду, – гъапи, – дурарин халгъарихъди тухумвал гъайи, – гъапи. – Мурадялдин имийин бай Гъажи халуин Нану Рамазанкъарин хизандихъди тухумвал гъайи. Дурарин гагайизра Къази кІуйи, – гъапи.

– Хъа гъадрарин хулаъ абгуз шуйкІан, – гъапи, – гъадму Мурадялдин бикІбарикан фукІара?

– Хъа ваъ, бай... Гъадму читин гашлу йисар улуркъиган, дурарин хулаъ фукІара амдар хъну, – гъапи, – гъаддиз дурарин сундхарихъ фукІа дибрахъур, – гъапи, – дициб.

Мурадялдин уъмрин йисарин гъакънаан

– Узу сабсан ляхин ахтармиш гъапІунза – Мурадялдин бабкан гъахъи ва кечмиш гъахъи йисарин якъинвал, – чан маракълу сюгъбатнан мурсул илбижури, жвар туври, давам апІурайи Багъаудин Къурбановди. – Саб гъапиб, Айсат халайи гъапнийуз, адаш 56 йисаъ ади ицру духъну, гъакІнийич, кІури. Ва учв

ищурайи вахтна Мурадялди кІури гъахъну: «Эгер узу щи гъаму ищрушна-ккан ккадархъиш, 93 йисан гъуздиза».

Амма хъуцІурна йирхъуд йисаъ ади думу гъакІну. Мурадялди хъьор бай хъади гъахъну – Рамазан ва Нуряли. Къюридра дявдиз гъухнийи. Нуряли бицІи жандкин, зяифур вуди гъахъну. Айсат халайи гъапнийузу, военкоматдиан повесткйир гъюри, йицІисаб ражну, klatklatI (сумка) йибтІну, гъаънийчу думу, амма гъар ражари, бедендин бицІир ву кІури, къяляхъ хътаури гъахънийи, кІур.

Ахъирки Нуряли фронтдиз гъухнийи. Дявдиан думу къяляхъ гъафундар. Хъа Рамазан, женгарий зийнар духъну, гъулаз гъафир, гъадму зийнариан уъмриан гъушнийи.

Хъа ич гъулаз Мюгъюдин халуийхъан гъерхнийза, гъаму Мурадяли аьгъюр вуйвуз, кІури.

– Узуз аьгъдайзуз, – гъапи, – хъа гъаму ич тІерникк ич мягъялиъ айи Рамазан ими, Уьсмяил ими, Ибригъим ими деъри шуйи, – гъапи. – Ахъюшин айи вахтари, уьлер дуржну, дишагълийир хулариз гъушиган, жилар тІирнихъ, мани йишв абгури, деъри шуйи. Узура гъадрадин гъвалахъ деъри шуйза. Ва сари кІуйи:

– Гъачай, бай, Мурадялдин назмар пухъа. Ва дурари хъасин назмар урхуз хъюгъюйи...

Нуряли йиз тай вуйи, 5-пи классдиан 7-пи классдизкъан сатІиди Кюрягъна гъягъюри, саб классдиъ урхури гъахъунча.

– Хъа яв бабкан гъахъи йис фунуб вуяв, Мюгъюдин халу?

– Узу 25-пи йисан (1925 – Г. М.) бабкан гъахъунза, гъадму Нурялира гъадму йисандин вуйи.

Хъа табасаран альманахдик Рамазан Къазиевди дибикинаки, Мурадяли 1913-пи йисан кечмиш гъахъну кІури, Мюгъюдин халуийн гафариз асас шулуш, Мурадяли 1925-пи йисаз чІивиди ими.

Хъа 1873-пи йисан бабкан гъахъи Мурадяли, Айсат халайи гъапиганси, 56 йис яшнаъ ади кечмиш гъахънуш, думу уъмриан 1929-пи йисан гъушну, – умудлуди гъапи Багъаудин Къурбановди.

(Къайд. Мягъямед Юсуфовди чан «Табасаран литература. Урхурайидариз вуйи китабдиъ» (Мягъячгъала, 1999-пи й., 101-пи маш) Ккум'арин Рамазан Къазиевдин гъибикІуб бина вуди дибисну, Халгъарин Мурадяли 1873-пи йисан бабкан гъахъну, хъа 1913-пи йисан, 38 йис яшнаъ ади, гъагъи уъзриан кечмиш гъахъну, кІури дибикина. Хъа Багъаудин Къурбановди, гъийиз табасаран литературайи къабул дапІнайи Халгъарин Мурадялдин уъмрин йисар, шаксуз далиларра хури, дюз алаура).

Шайрин уъмрикан аьлава мялуматар

– Сабсан шейъ кІваин гъабхъунзуз. Мурадяли кечмиш хъиган, дугъан майит гъижибкІну Халил-эфендийи. Халил-эфендийи Мурадялдин хпир Гъяфизатдиз гъапну:

– Я Гъяфизат, гъадму Мурадялдин ккуртна шалвар жарарин хилиъ ахъуб гъийиф ву, гъадрар ча узухъна.

– Вагъ, Халил халу, увуз кIатIкIатI апIуз ният айиз, аьхир!

– Хъа яв апIруб апIин, амма гъадму ккуртна шалвар узухъна ча сабан, – жаваб тувну Халил-эфендийи. КIатIкIатIизра ваь гъапундар, шалварна ккурттра чаз гъибтну, – гъяълхънийи ихтилатчи.

– Гъамци, натижа йивури, пуз шулзухъан, Мурадяли гизаф абурлу, уткан палат алабхъру, учвра утканвал кайи ва утканди учв улупуз ккуни адми вуди гъахъну... Гизаф жумарт юкIв айир, инсанарихъди чан гъуртIан гъюру ляхнар пай апIуз ккунир, жямьяатлугъ инсан, гъякълур, жарадариканра дугъривал тIа-лаб апIру кас вуди гъахъну.

КIваьлан гъубшнийиз гъа, сацIибсан имийиш. Дугъан гага Уьмар ужур рукъан устара, ужуди чюнгюр йиврурра вуди гъахъну.

Учв Мурадялира рукъан устади хайлин вахтна Зиллиъ лихури гъахъну, чан хизандихъди гъадушваь яшамишра шули. Гъаддиз дугъаз азербайжан чIалра, бабан чIалси, ужуди аьгъяди гъабхъну, ва дугъан азербайжан чIалниинди дидикIнайи шиьррара а.

Баккуйиъ лихури гъахъи чвийири, душваь чпиз раст гъахъи ашкъвариз, къавлариз теклиф апIури гъахъну, Табасарандиъ Халагъ гъулаь мукъмариин гизаф юкIв али ич аьхюнур чве айич, дугъахъна дурушди мугъузанай, кIури. Ич да-дайи кидибтну шулийуз, ШемюхъйтIан (Шемахийиан – Г. М.) зурна, далдабу йивру къавлар гъафнийи, кIури, Мурадялдихъна. Дурари кюд йигъанна кюд йишван мярака иливнийи, йивури зурна, вари гъунши гъулариянра инсанар уч гъахънийи. Мурадялди гъадриариз варидиз шубуд йигъанна йишван ипIрубра гъиври, гъюрматра апIури гъахъну.

Хъа Гъялимат халайи ктибтнийуз, чпин адашдихъна жвериди АхътIан Гъясан халу гъюри гъахънийи, кIури. АхътIарихъан саб вахтна, Гъясан халу фуж вуш, суракъ гъапIнийза. Жаваб тувнийуз, ади гъахъну кIури сар гъацир дилавар кас. Мурадялдихъди гъаммишан чан юлдаш агъул байра хъади шули гъахъну. Къандиси Арсугъарин Къади, Буршагъ гъул'ан жара агъулар Наврузбег-эфендийихъна медресейиз гъюри гъахъну, дурариз Мурадялдикан мялуматар ади гъахъну – мумкин ву, дурар Мурадялдин дустарин баяр вуди хъубра. Гъацир, дустар хъайир, ашукъвалар кайир, уставалиинди халкъдиз аьян вуйи адми вуди гъахъну Мурадяли, – нубатнан ражари къимат туву чан гъулажвуваз Багъаудин Къурбановди.

Мурадялдин накъв

Багъаудин Къурбановди, Мурадялдикан вуйи макъалайин сабпи пай газатдиъ чап гъапIган, узуз зенг дапIну, дугъан гъякънаан сакъюдарсан мялуматар гъапнийи. Дурар гизафси улихъна дупнайидар аьлава апIрудар вуйи. Мисалназ, Мурадяли учвра флану вахтна чвийирихъди Баккуйиъ гъилихну, амма веледар гизаф гъахъиган, думу гъулаз хътакуз мажбур гъахънийи. Хъа цIийибдикан кIуруш, дурар шаирин накъвдин гъякънаан мялуматар вуйи.

Багъаудин Къурбановдиз Мурадялдин шуру, Айсат халайи, ктибтубдиинди, шаирин накъв Халгъарин ХярартIин йишвахъ, накъваригъ гъючIвру урчIарин багахъ хъа. Дидихъ шибра хъа, амма шибак саб жюрейин бикIбар ктар.

Айсат халайи чан бализ швнуб-сабан накъвдилан арчил зиг кѹри, гъапну, амма накъвдин гъацІ къандиси яркъу гъапѹ жямяаѳтин рякъюкк ккабхъну, ва сарун дидлан арчил илтѹибкѹз мумкинвал адар.

– Узуз шаирин сурат арайиз хуз ккундазуз. Гъалимат халайи гъапиганси, дугъан бай Шихмягъмад лап абайиз ухшар вуйир, дугъан даркбар кайир вуйи, гъадиз ихъ машгъур художник Абѹдурягъим Уъсмановдиз теклиф дивуз ккундузуз, шаирин наслар дагну, дурадин кІалбарин Мураѹялдин сурат арайиз хуб. Му гизаѳ ужуб ляхин хъибди, эгер кѹлииз адабгъуз гъабхъиш, – гъапнийи Багъаудин Къурбановди.

Жикъиди, Багъаудин Къурбановди ктибтубдин натижа йивуз ккундузуз.

Халгъарин Мураѹяли 1870-пи йисан Гаж'яр тухумдиан вуйи рукъан уста Уъмран хизандиъ сарпи велед вуди бабкан гъахъну. Дугъан имбу чѹйириз Наврузяли, Нуряли ва Мюгъюрjali кѹди гъахъну. Дугъан дада Аъшаханум Гъесихъ гъул'ан вуйи.

Адашдихъди жаднакк лихури, Мураѹялди рукъан уставалра, чюнгриин мукъмар йивузра гъудубгъну. Дугъу ктау дергсар, гапрар, иллагъки халачич'йириз убрушвар авазнандар вуди гъахъну. Думу ужур хюрчабанра вуйи, жюрбежюр ничхрариина хюрчаз вердиш дапІнайи люкъра хъади гъягъюйи.

Уткан сес айи жигъили мевлюдариъ жарадарин назмарра урхури ва чавра дура ктагъури гъахъну. Дугъу гъам табасаран, гъам азербайжан чІалариинди шиърарра дикѹйи. Гъяйифки, дура, сакъюдар ктарди, гъудургну. Жумарт юкІв айи, инсанариз уж'вал апѹз гъялак вуйи, дугъривалин ва гъякълувалин терефкар Мураѹялдин табасаран жямяаѳтин арайиъ ужуб ад ади гъабхъну.

Мураѹялдиз хъур велед гъахъну: баяр Рамазан ва Нуряли ва шубар Гъалимат (ХъюртІилна швушвди гъухну), Аминат (Гъуллиз гъухну) ва Айсат (Халагъ гъулаъ хизан ккебгъну).

Лик ищру дубхъну, думу гъятта сад йисан ахниъ дахъну гъахъну ва, сагъ дархъиди, 1929-пи йисан кечмиш гъахъну.

Гюлягъмад МАЛЛЯЛИЕВ

ЛЕЗГИ-ТАБАСАРАН ЧІАЛАРИН ДЕСТЕЙИКАН ФИКРАР

Тарихнахъди, чІалнахъди аьлакьалу месэлийр гьарсаб халкъдин аьхю месэлийрикан гьисаб шулу. Гьацдар месэлийрикан саб – лезги чІаларин дестейикан улхубра ву. Мяълум вуйиганси, Дагъустан чІаларин дестйир а:

– авар чІаларин десте, авар-анди-цезарин 14 чІал дахил шули, шубуб мертебайикан ибарат вуйи; – дарги-лак чІаларин десте, дарги ва лак чІалар дахил шули, кьуб мертебайикан ибарат вуйи; – лезги чІаларин десте, 10 чІал дахил шули, саб мертебайикан ибарат вуйи.

Зиихъ кудухнайи швнуб-саб чІал дахил шулайи чІаларин дестйир мисал вуди гьадагъну, мидланра гьайри, табасаран ва лезги чІаларин аьхю фаркъ вал айивал, гьацира Дагъустандин тарихнаъ табасаранари аьхю роль уйнамиш гьапІувал, табасаранар аьхю халкъ вуйивал фикриз гьадагъну, кьибла Дагъустандин чІалариз лезги-табасаран чІаларин десте дупну ккунду.

Му месэлайикан ихъ халкъдин сасдар аьлимари, мисалназ, профессор З.М. Загьировди, чпин макьалйириъ улихъдира дупна. Табасаран чІалназ лезги чІал кІуруган, гизафдари табасаранар хусуси халкъси гьисаб апІурадар. Гьаддиз ихъ чІал дахил шулайи чІаларин дестейиз «лезги чІалар» пуб дюз дар. Му аьхю ва лазим вуйи месэлайиз ихъ аьлимари улихъди фикир тувундар. Гьамусра кьан дар.

Гьарсаб халкъдин, гьадму гьисабнаан табасаран халкъдинра, асас лишнар – тарих ва чІал ву. Табасаран халкъдиз кюгъне ва девлетлу тарих айивал археологияйин ядиграри, кюгъне аьлимарихьан гьузнайи мялуматарари тасдикь апІура. Табасаранарин ругариин дегъзаманйирианмина инсанар яшамиш шули гьахъну. Табасаранариз девлетлу тарих айивал эрменйирин, аьрабарин, фарсарин, тюркерин ва жара халкъарин тарихчйири тасдикь апІура.

Гьамусдиз айи мялуматариинди, кюгъне девриъ табасаранар гьамусдин Табасаран, Хив, Дербент районарин ругариин дуланмиш шули гьахъну. Табасаранар гьюлин гьирагъдихъди Дагъустандин кьиблана ригъ гьудубчІвру пайнаъ яшамиш шули гьахъивал кюгъне тарихчйири тасдикь апІура. Дегъзаманйириъ табасаранар Каспиана, Къавкъаздин Албания гьюкуматариз дахил шули гьахъну.

XIX-пи аьсриъ сасдар аьлимари, мисал вуди И.Березинди ва гь.ж., табасаранариз тарих адар кІури гьахъну. XX-пи аьсриъ М.М. Ихилонди гьибикІу «Лезги дестейин халкъар» кІуру китабдиъра табасаран халкъдин тарихнакан гизаф камивалар а. Дугъу, табасаранар лезгийрихьан VII-пи аьсриъ жара гьахъидар ву кІури, бикІура. Хъа тарихнан кюгъне аьлимари кюгъне деврианмина кІул инди вуйи Таваспоран вилайтдикан бикІура. Табасаранариз, Дагъустандиъси, Къавкъаздиъ, жара уьлкйириъ машгьур вуйи хусуси Табасаран мясумрин вилайт ади гьабхъну.

Табасаран халкъ саб вахтнара лезги вилайтдиз дахил гьабхъундар. Хъа лезгийр Табасаран мясумдин вилайтдиз дахил шули гьахъну.

Гьамус саб-кьуб гаф табасаран чІал арайиз гьубкан. ЧІал аьгъю ва ахтармиш апІру аьлимар А.С.Чикобавайн, Е.А. Бокаревдин, У.А. Мейлановайн, А.А. Магометовдин ва гьацдар жарадарин ахтармиш апІбари улупурайиганси,

ихъ девир ккебгъайиз улихъна IV агъзур йисан аьхириъ Дагъустандин кюгъне чIал дабгъуз хъюбгъну ва Дагъустандин халкъарин гъамусдин чIалар – авар, дарги, лак, лезги, табасаран ва жара чIалар – арайиз гъювал ккебгъну.

Табасаран чIал Каспиана, Къавкъаздин Албания гъюкуматарин девриъ ва тарихнан жара гъядисйирихъди аьлакьалу вуди артмиш шули гъабхъну. Лезги чIаларин десте яратмиш апIруган, табасаран халкъдин къадар фикриз гъадабгъундар. Андийир авар халкъдин пай ву, дурарин къадар 40 агъзур ву, хъа табасаранар кюгъне, хусуси ва чIатху 180 агъзур инсан айи халкъ ву. Гъаци вушра, андийир авар чIаларин дестейин кIулиъ улупна, хъа кюгъне табасаран халкъдин чIалнакан лезги чIал дапIна. ЧIалар ахтармиш апIру хайлин аьлимари табасаран ва лезги чIаларин аьхю фаркълуваликан бикIура.

XX-пи аьсрин 50-пи йисари Темирхан Шалбузовди гъидикIу китабаринъ табасаран чIалнан 52 гъярфнакан ибарат вуйи алфавит къяляхъна жикъи гъапIну. Илимдин гъуллугъчи Шарафутдин Дашдемировди ихъ чIалнан алфавит аьлава апIуб ккун апIура. Дугъу бикIура: «Ихъ вари халкъдин уьмуми собраниейин терефнаан табасаран алфавитдиз ГГ, ДЖ, ЖВ, ШВ, ЧВ, ЧЧВ, ЧIВ гъярфар дахил апIбан игътияж айивал улупури, РД-йин гъюкуматдин Орфографияйин комиссияйиз илтIикIуб лазим ву».

Ихъ чIалназ жюрбежюр чIалари – аьраб, фарс, тюрк – аьхю тясир гъапIну. Сасдар чIалнан аьлимарира кмиди, мисалназ, А.Дирри, табасаран чIал тюркеринна татарарин чIаларин хизандик капIра. Думу аьхю гъалатI ву. XX-пи аьсрин 30-пи йисари табасаран интеллигенцияйин сасдар вакилари, ихъ халкъдин арайиъ азербайжан чIалниинди урхуб-бикIуб дерин дапIну, думу ихъ литературайин чIалнан бинайиз гъадабгъувал тIалаб апIури гъахъну. Табасаранариз урхуб-бикIуб яратмиш апIбаз къаршуди гъудужврударин умудар кIулиз удучIвуз гъидритбаъ аьлим Гъ. Гъажибеговди аьхю роль уйнамиш гъапIнийи. Табасаран чIалниинди урхуб-бикIуб яратмиш апIбаз къаршуди гъудужвударихъди Гъ. Гъажибегов саб хайлин вахтна женг гъабхуз мажбур гъахънийи.

Кюгъне ва девлетлу тарих айи Дагъустандин чIатху халкъаризси, табасаранаризра артмиш хъуз мумкинвалар ади ккунду. Саб серенжемдиъ узу, лезги чIаларин дестейиз лезги-табасаран чIаларин десте дупну ккунду, гъапиган, чиб «табасаран халкъдин аьхю интеллигентарси гъисаб апIурайи» сасдар ватанагълийири, мицисдар месэлийир анжагъ чпин гъайгъушнаъ айи касари гъитIирккрудар ву, гъапнийи. Дурари чпи табасаран халкъдин фуну месэлийир гъял дапIнаш, улупну ккунду. Ихъ ккудушу наслари агъзариинди йисари бабан чIал ухъуз гъюбхну. Табасаран чIал гъюру наслариз уьбхювал ихъ буржира вуйихъ. Гъаму месэла гъял апIбаъ ихъ чIал лезги чIалнакан азад апIбансиб мяна а. Мицисдар месэлийир аьлимари, мялимари, шаирари ва гъацдар жарадари гъитIирккну, гъял дапIну ккунидар ву.

Макъала гъурхдарикан автори му месэлайин гъякънаан чпин фикрар журналин редакцияйиз хътауб ккун апIура.

Мягъямед ГЪЯСАНОВ,
тарихдин илмарин доктор, профессор,
РФ-йин ва РД-йин илмарин лайикълу гъуллугъчи

ПОДПИСНОЙ ИНДЕКС:
на год – 51320
на полугодие – ПМ246

Литературайин Табасаран

На табасаранском языке

